Национальная библиотека
Республики Тыва

ШЫН
Ниитилел-политиктиг солун
Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн
№ 40-41 (16345-46) ■ 2001 чылдың апрель 7, суббота ■ Ат салган шагы 6.10 ■ Садар өртээ 6 рубль.

АЖЫЛ-АЛБАН ААЙЫ-БИЛЕ

Апрель 4-те ТР-ниң Президентизи Шериг-оол Дизижикович Ооржак Красноярск, Москва хоорайларже ажыл-албан аайы-биле сургакчылап чорааш, ээп чанып келген. Президент аэропортка ону уткуп келген журналистерге сургакчылаашкын үезинде кылып чоруткан ажылының дугайын кысказы-биле таныштырган.

Красноярск хоорайга Сибирь федералдыг округче кирип турар субъектилериниң РФ-тиң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар яамызының киржилгези-биле каттышкан коллегия хуралы болуп эрткен. Ук хуралга РФ-тиң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар яамызының сайыды С.К. Шойгу, РФ-тиң Президентизиниң Сибирь федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээзи Л.В. Драчевский болгаш Сибирь девискээрлериниң барык бүгү губернаторлары киришкен.

Аңаа кол чугаалашкан айтырыг, бирээде, күрүне эрге-чагырга органнары боттарының ажылын ук девискээрге, техногенниг озал-ондак болдурбазынче угландырары. Ийиде, часкы үерни болдурбазының дугайында чугаа болган. Аңаа Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар яамызының тускай эртемниглери кыска илеткелди кылган. Удавас бистиң республиканың тускай эртемниглери техногенниг озал-ондакты республика девискээринге болдурбазының талазы-биле тускай программаны ажылдап кылырга, ону Чазак деннелинге чугаалажып көөр бис деп, Президент чугаалааш, сургакчылаашкынның ийиги кезээ-биле таныштырган.

Москвага РФ-тиң Президентизи В.В. Путинниң Федералдыг хуралга болгаш Россияның чонунга Айыткалын кысказы-биле таныштырган.

В.В. Путин РФ-тиң Президентизинге соңгуттурганының соонда кылып чоруткан ажылынга тодаргай анализти берген. Тодаргайлаарга, күрүнени быжыглаар, экономиканы хөгжүдер, эрге-чагырганы үстүнден куду быжыглаар болгаш социал политиканы сайзырадыр талазы-биле улуг ажылдар кылдынган. Президентиниң Айыткалы ханы уткалыг болгаш эртемге үндезилеттинген. Хоойлулар чогаадылгазында база күрүне тургузуунуң талазы-биле моон соңгаар ап чорудар хемчеглерде эки чүүлдер хөй.

Ылаңгыя Ш. Д. Ооржак дотацияда турар субъектилерни акшаландырар талазы-биле эки чүүлдер барын онзалап демдеглээн.

В. В.Путинниң Айыткалында удуртур ажылдакчыларның аппарадын кызырар болгаш кадрлар политиказынче онза кичээнгейни угландырган. Күрүне эрге-чагыргазының ажылдакчылары чоннуң мурнунга харыысалгалыг болур болгаш ажыктыг ажылдаар дээрзин Президент онзалап демдеглээн.

Игорь ДАМДАК.

АЙЫТКАЛ — чугаалажыышкында

Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржактың Тыва Республиканың чонунга болгаш Дээди Хуралынга (парламентизинге) "Чедиишкинни быжыглаар болгаш экономиктиг өзүлдени улам ыңай хандырар" дугайында Айыткалын апрель 3-те № 39 "Шын" солунда парлаан.

Айыткалда эрткен 2000 чылдың политиктиг болгаш социал-экономиктиг сорулгаларын түңнеп база чаа чүс чылдың бирги чылы — 2001 чылда республиканың хөгжүлдезиниң бурунгаар базымнарын канчаар тодарадырын көргүскен. Президентиниң Айыткалы 2001 чылда кол сорулгаларның уг-шиин тодараткан.

Ук Айыткалды республиканың бүгү чону номчуп база бүгү-ле ажыл-агыйлар, албан черлери таныжып, аңаа хамаарыштыр сайгарылгаларны чорудуп турар.

ТР-ниң Президентизи—Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржактың кылган Айыткалынга хамаарыштыр чамдык кижилерниң бодалдарын моон адаанда парладывыс.

Ю. Ю. Ананьин, Төлээлекчилерниң Кызыл хоорай хуралының даргазы:

— Тыва Республиканың Президентизиниң Айыткалы хөй талалыг делгем болгаш кол-кол айтырыглар көрдүнген чугула документ-тир. Ону кичээнгейлиг өөренгеш, аңаа тодаргай сайгарылга кылыры негеттинер.

Мээң бодалым-биле алырга, Айыткалда республиканың хөгжүлдезин сан-фактылар-биле айтып тургаш, кижи бүрүзүн бүзүредиптер кылдыр көргүскени эки. Ол дээрге анаа-ла бодунуң ажылының отчедун бергени эвес-тир. Ында бистиң эң-не аарышкылыг айтырыгларывыс: кем-херек үүлгедиишкиннериниң, мал оорунуң көвүдеп турары, турберкулез аарыы-биле демиселдиң кошкаа, ажыл чок, чединмес өг-бүлелерниң амыдырал байдалын көргүскен. Нарын болгаш берге айтырыгларны шиитпирлээр мурнунда баштай ону караа-биле көрүп алыр. Ынчан кайыын, чүнү канчаптары билдингир болур. А Президент ону езулуг караа-биле көрген деп чүве илдең-дир.

П.И.Ткаченко, чылыг энергетика болгаш транспорт сайыдының оралакчызы:

— Чазактың кылып чоруткан ажылдары кывар-чаар, одалга системазынга хамаарыштыр негелдеге дүгжүп турар. Ооң-биле чергелештир бистиң ажылывыс багай эвес түңнелдиг болган.

Мурнунда чылдарга бодаарга, Тываның чылыг, энергетика болгаш транспорт бүдүрүлгелериниң талазы-биле айтырыг чогумчалыг шиитпирлеттинип турарын демдеглээр апаар. Айыткалда чүгле бо чылын эвес, харын моон-даа соңгаар энергетиктерниң болгаш транспорт бүдүрүлгелериниң мурнунда улуг сорулгаларны салып турар. Ол сорулгалар боттаныр дээрзинге идегел улуг.

М. К. Куулар, Тожу кожуунның чагырга даргазы:

— Тыва Республиканың Президентизи—Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржактың Айыткалы-биле танышкаш, хөй талалыг, утка-шынар талазы-биле тускай-сорулгалыг чугула айтырыглар көдүртүнген-дир деп чүвени көрдүм. Ол ажылдың үнези бистиң ырак тайга-таскыл кожууну-вуста база көстүп турар. Ылаңгыя чүгле эрткен чылдан эгелээш бистиң кожуунче Кыдыкы Соңгу чүк районнарының социал-экономиктиг хөгжүлдезинге деңнээн инвестиция акшалар кээп эгелээн.

Бо чылдан эгелээш суму бүрүзүнге алгы-кештен идикхеп дaараарының талазы-биле биче бүдүрүлгелер ажыдарын планнап турар бис. Ол-даа болза бодувустуң азырап турарывыс иви малдың продукциязын чөп ажыглавышаан, ажыл чок кижилерге ажылдаар черлерни тургузуп, чонну ажылга хаара тударывыс ол болур.

Ниитизи-биле Президентиниң Айыткалындан бичии-даа болза амыдырал чүгээртеп, дүргени-биле эвес-даа болза, эки талазынче өскерлиишкиннер бар-дыр деп, чүве көстүп турар.

Д. К.Саитов, 2061 шериг кезээниң командири:

— Шериг кижи болганымда, Айыткалда салдынган сорулгалар база ам-даа чедир шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар дорт болгаш тода кылдыр салдынганынга таарзындым. Айыткалда республика амыдыралының талазы-биле бүгү айтырыглар аразында быжыг харылзаалыг кылдыр тургустунган. Ооң иштинде экономиктиг айтырыглар кол черни ээлеп турар. Эң ылаңгыя кызыгаар камгалалы база мал оору-биле демиселди күштелдирери бирги черде. Бо айтырыгларның күүселдезинден республиканың келир үеде канчаар чурттап-амыдыраары хамааржыр.

С. К. Долгар, Каа-Хем кожууннуң чагырга даргазы:

— Бир дугаарында, республика бюджединиң хөнүп эгелээни өөрүнчүг-дүр. Эң-не кол болгаш эргежок чугула угланыышкыннарны хаара туткан-дыр. База ол ышкаш көдээ суурлар айтырыы чогуур черни ээлеп турар. Черле ынчаш көдээ ажыл-агыйже чугула кичээнгейни салбас болза хоржок.

Кандыг-даа айтырыгны шиитпирлеп, ажыл-агыйны кылыры, чон чок болза, болдунмас. Ынчангаш Президентиниң Айыткалында көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүреринче база көдээниң социал амыдыралынче улуг кичээнгейни салып турары-даа таварылга эвес.

Чазак Баштыңының Айыткалында көдүртүнген айтырыглар хоозун сөстер эвес. Ол езулуг херек кырында ажыл-херектер-биле бадыткаттынган.

Реформа үезинде бир-ле дугаар көдээге тудуг тудар талазы-биле субсидия акшаларының чоруп турары бо. Ооң түңнелинде биче Енисейниң чаа көвүрүүн ажыткан соонда, кожууннуң республика төвүбиле харылзаазы быжыккан, көдээ черлерде чаа тудугсуур туттунуп, сайзыралды ап турар.

Чимисмаа МОНГУШ организастаан.

ИНТЕРНЕТТЕН МЕДЭЭЛЕР

Март 27-де Новосибирскиде РИА "Новости" агенствозунуң дыңнатканы-биле алырга, Барыын-Сибирьниң организастыг кем-херек үүлгедиишкининге удур девискээр эргелелиниң ажылдакчылары Новосибирск хоорайның Сибиряк-Гвардейжилер кудумчузунга "УАЗ" маркалыг автомашинаның иштинден полиэтилен шоодайларда суп каан 21 кг. наркотиктиг бүдүмелдерни хавырган. Бо хүннерде ук машинаның ээзин болгаш наркотиктерни кайыын эккелгенин тодарадып турар.

* * *

Бурятияның мал-маган аарыгларынга удур станциязы Моол-биле кызыгаарлажып турар 5 көдээ районнарда мал-маганны ящур аарыындан камгалап алыры-биле тарылга ажылын чорудуп турар. Ниитизи-биле 175 муң баш малга тарылга ажылын чорударынга республика болгаш федералдыг бюджеттен 1 млн. 500 муң рубль акшаны үндүрген.

* * *

Март 27-ден 30-ге чедир хүннерде Новосибирск хоорайга "Бүгү-делегейниң өөредилге болгаш ажыл солчулгазы" деп ужуражыышкын болган. Аңаа РФ-тиң Чазааның миграция политиказындан аңгыда, Сибирь хоорайларында чонну ажылга хаара тудар төптерниң аразынга ажылчын олуттар солчулгазын чорударын чугаалашкан.

* * *

Новосибирскиниң "Сибирь ярмарказы" деп делгелге төвүнге хары угда үш улуг делгелгени эрттирген. "Сибирьниң өөредилгези—2001", "Бүгү Сибирьниң шажын делгелгези" болгаш "Сибирьниң ойнаарактары—2001" деп бичии чаштарга турасканкан онзагай делгелгеге даштыкы чурттарның төлээлери киришкен.

"Телеинформ" агенствозунуң дыңнатканы-биле алырга, Иркутск область Сибирь федералдыг округтуң аразындан экономиктиг хөгжүлде талазы-биле, эрткен 2000 чылдың деңнелинден алгаш көөрге, үшкү черни ээлээн. Амгы бо үеде үүрмек барааннар садып-саарарынга ук область бирги одуругда, а ажылчыннарның акша-шалың хемчээлиниң талазы-биле үшкү черде. Ынчалза-даа область удуртулгазы 2001 чылдан эгелеп шалыңны өстүрүп болурунуң аргазын көрүп турар.

* * *

Красноярск крайга эрээн харның уржуундан хемнер дажып, часкы үер айыылын тургузуп болурун өөренип көргеш, РФ-тиң Сибирь девискээриниң Онза байдалдар яамызының кезектери ыяк белеткенип, дүн-хүн дивейн, хайгаарал ажылын чорудуп эгелээн.

РЕФЕРЕНДУМГА УТКУШТУР

БЕЛЕТКЕЛ УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Апрель 3-те Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. А. Ондар ТР-ниң референдум эрттирер талазы-биле кожууннарда тургустунгулаан девискээр комиссияларының даргалары-биле референдумга хамаарыштыр белеткел ажылының дугайында селектор хуралды эрттирген.

Ук селектор хуралга ТР-ниң Президент Аппарадының удуртукчузу В. Б. Яндай-оол, ТР-ниң ИХЯ-ның сайыды генерал-майор С. С-Б. Монгуш, республиканың паспорт-виза болгаш өртке удур албанының ажылдакчылары киришкен.

Хуралга чугаалашкан айтырыгларның кол угланыышкыны референдумга белеткел ажылы болганда, Николай Алдын-оолович Ондар республиканың кожууннарында тургустунгулаан 18 девискээр соңгулда комиссияларының календарь ёзугаар тургустунган план-биле ажылдап эгелээнин чүгээр деп түңнээш, чамдык кожууннарда соңгулда участоктары телефон, таптыг оран-сава-биле хандыртынмаанынга таарзынмаанын илереткен. Ол ышкаш апрель 10-да соңгулда участоктарының даргаларынга суртаал ажылын чорударынга плакаттарны, хуусаа бетинде бадылаар бюллетеньнерни болгаш өске черге соңгуурунуң шынзылгаларын Төп соңгулда комиссиязындан алырын сагындырган.

Ук хуралга республиканың паспорт-виза албанының дыңнатканы болза, Кызыл хоорайда болгаш чамдык кожууннарда хамаатыларның паспорттары чок азы киир бижидилгези чок болуп турары онза дүвүрелдиг болдуруп турар. Ынчалза-даа Төп соңгулда комиссиязы аңаа хамаарыштыр бүрүткел шынзылгазын чамдык хамаатыларга түр када тыпсып бээрин айыткан.

Давид ДАМДАК.

Тыва Республиканың референдумунуң Кызыл хоорай девискээр комиссиязының кежигүннерин томуйлаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2001 чылдың март 30 №59/264 Кызыл хоорай

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлунуң 23 чүүлүнүң 2 болгаш 5 пунктуларынга дүүштүр Россия Федерациязының Күрүне Думазында, Тыва Республиканың Дээди Хуралында депутат фракцияларлыг соңгулда каттыжыышкыннарындан соңгукчуларның чурттап, ажылдап, албан хаап, өөренип турар черлериниң ааыйы-биле хуралдарындан, мурнундагы составтың соңгулда комиссиязындан кирген саналдарга үндезилээш, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың референдумунуң Кызыл хоорай девискээр комиссиязын бадылаар эргелиг 9 кежигүннерлиг дараазында составтыг кылдыр томуйлаар:

Маңын-оол Мерген Маадыр-оолович—1967 чылда төрүттүнген, дооспаан дээди эртемниг. "Чаагайжыдылга комбинады" биче бүдүрүлгениң директорунуң оралакчызы. Россияның Аграр партиязының девискээр салбырының чөвүлелинден дөпшиткен.

Аюнов Вячеслав Сергеевич—1955 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, түр ажылдавайн турар, РФКП-ден депшиткен.

Монгуш Алдын-оол Кылбакович—1947 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, "Тывасвязьинформ" каттышкан бүдүрүлгениң хөй-ниитиниң харылзаа талазы-биле инженери, "Ада-чурт" деп Бүгү-россияның политиктиг хөй-ниити организацияның Тыва девискээр салбырындан депшиткен.

Монгалбии Наталья Коpодаевна — 1953 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, Тыва Республиканың ЗАГС эргелелиниң начальниги, чурттап турар черинден депшиткен.

Монгуш Владимир Владимирович — 1977 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, күрүнениң "Кызыл" каттышкан бүдүрүлгезиниң директорунуң хүлээлгезин күүседип турар, чурттап турар черинден депшиткен.

Намзырай Чечена Алдын-ооловна — 1963 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, №9 школаның башкызы, чурттап турар черинден депшиткен.

Сергеева Аюна Игнатьевна — дээди эртемниг, ТывКУ-нуң Ада-чурт төөгүзүнүң кафедра ассистентизи, чурттап турар черинден депшиткен.

Хертек Светлана Серен-Ламаевна — 1967 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиткен.

Чадамба Людмила Юрьевна — 1960 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, Айыыл чок чоруктуң федералдыг албанында пенсионер, "Чаңгыс эп-сеткил" партия деп Бүгү-россияның политиктиг хөй-ниити организациязындан депшиткен.

2. Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаар.

**Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы
Н.А. ОНДАР.
Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының секретары
Л.Ы. КАРА-САЛ.**

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Референдумнуң Кызыл кожуун девискээр комиссиязының кежигүннерин томуйлаар дугайында

2001 чылдың апрель 6 Кызыл хоорай №60/267

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлунуң 23 чүүлүнүң 2 болгаш 5 пунктуларынга дүүштүр Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Референдумнуң Кызыл кожуун девискээр комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннерин дараазында 9 кижи составтыг кылдыр томуйлаар:

Арган-оол Любовь Бырлаевна,
Кацина Ирмгарт Федоровна,
Матюшова Любовь Ивановна,
Өлчейбен Херел Александрович,
Ооржак Лариса Бопуш-ооловна,
Салчак Сергей Николаевич,
Ховалыг Хөктүг-оол Шанмакович,
Шевырева Светлана Константиновна,
Шывык Маадыр Үрүлевич.

2. Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаар.

**Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы Л. Н. ЯКУШКИНА.
Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы.КАРА-САЛ.**

Референдумнуң Бии-Хем кожуун девискээр комиссиязының кежигүннерин томуйлаар дугайында

2001 чылдың апрель 6 Кызыл хоорай №60/268

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлунуң 23 чүүлүнүң 2 болгаш 5 пунктуларынга дүүштүр Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Референдумнуң Бии-Хем кожуун девискээр комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннерин дараазында 9 кижи составтыг кылдыр томуйлаар:

Баранникова Наталья Владимировна,
Кривопуск Марина Владимировна,
Линник Валерий Николаевич,
Намчилова Елена Васильевна,
Полосухина Любовь Григорьевна,
Шейбин Владимир Михайлович,
Шерин Николай Григорьевич,
Шыырапай Артем Шыырапайевич,
Ховалыг Екатерина Кара-ооловна.

2. Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаар.

**Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы Л. Н. ЯКУШКИНА.
Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының секретары Л. Ы. КАРА-САЛ.**

Референдумнуң Чөөн-Хемчик кожуун девискээр комиссиязының кежигүннерин томуйлаар дугайында

2001 чылдың апрель 6 Кызыл хоорай №60/266

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлунуң 23 чүүлүнүң 2 болгаш 5 пунктуларынга дүүштүр Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1 Референдумнуң Чөөн-Хемчик кожуун девискээр комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннерин дараазында 9 кижи составтыг кылдыр томуйлаар:

Акша-оол Чечек Дадар-ооловна,
Биче-оол Саяна Николаевна,
Кара-Сал Чечек Чүльдүмовна,
Куулар Оюмаа Байыровна,
Монгуш Алдын Дилгижекович,
Монгуш Аржаалай Дадар-оолович,
Монгуш Сүтсүгбей Маадыр-оолович,
Монгуш Элла Кертик-ооловна,
Сат Жанна Шойдаровна.

2.Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаар.

**Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы Л. Н. ЯКУШКИНА.
Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының секретары Л. Ы. КАРА-САЛ.**

Референдумнуң Бай-Тайга кожуун девискээр комиссиязының кежигүннерин томуйлаар дугайында

2001 чылдың апрель 6 Кызыл хоорай №60/265

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлунуң 23 чүүлүнүң 2 болгаш 5 пунктуларынга дүүштүр Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Референдумнуң Бай-Тайга кожуун девискээр комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннерин дараазында 9 кижи составтыг кылдыр томуйлаар:

Адыг-оол Артур Семис-оолович,
Аймаа Анатолий Каваевич,
Араптан Сергей Иргитович,
Салчак Владимир Очурович,
Салчак Клара Медек-ооловна,
Салчак Кусаал Севекович,
Салчак Лариса Хертековна,
Сат Тамара Бадываевна,
Тортен Сайзаана Сержииевна.

2. Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаар.

**Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы Л. Н. ЯКУШКИНА.
Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының секретары Л. Ы. КАРА-САЛ.**

Референдумнуң Улуг-Хем кожуун девискээр комиссиязының кежигүннерин томуйлаар дугайында

2001 чылдың апрель 6 Кызыл хоорай №60/269

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлунуң 23 чүүлүнүң 2 болгаш 5 пунктуларынга дүүштүр Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Референдумнуң Улуг-Хем кожуун девискээр комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннерин дараазында 9 кижи составтыг кылдыр томуйлаар:

Дадар-оол Андрей Тюлюшевич,
Доржу Сергей Ондарович,
Доржу Станислав Васильевич,
Норбу Лолита Макаровна,
Ондар Ольга Монгушевна,
Санчай-оол Людмила Комбуевна,
Тунгар-оол Ульяна Сундуевна,
Шарап Нина Тюлюшевна,
Шойзат Снежана Амбыраловна.

2. Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаар.

**Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы Л. Н. ЯКУШКИНА.
Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының секретары Л. Ы. КАРА-САЛ.**

Референдумнуң Чаа-Хөл кожуун девискээр комиссиязының кежигүннерин томуйлаар дугайында

2001 чылдың апрель 6 Кызыл хоорай №60/270

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлунуң 23 чүүлүнүң 2 болгаш 5 пунктуларынга дүүштүр Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Референдумнуң Чаа-Хөл кожуун девискээр комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннерин дараазында 9 кижи составтыг кылдыр томуйлаар:

Бичиш Галина Хаак-ооловна,
Дензин Раиса Дырыскын-ооловна,
Донгак-оол Оксана Ким-ооловна,
Маады Клара Монгушовна,
Токаш-оол Шолбан Хурунаевич,
Хүргүл-оол Чечек Монгушовна,
Чүлдүм Шопур-оол Монгушович,
Шаравии Бичелек Монгушович,
Ыдамчап Дмитрий Даскай-оолович.

2. Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаар.

**Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы Л. Н. ЯКУШКИНА.
Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының секретары Л. Ы. КАРА-САЛ.**

Референдумнуң Эрзин кожуун девискээр комиссиязының кежигүннерин томуйлаар дугайында

2001 чылдың апрель 6 Кызыл хоорай №60/271

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлунуң 23 чүүлүнүң 2 болгаш 5 пунктуларынга дүүштүр Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Референдумнуң Эрзин кожуун девискээр комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннерин дараазында 9 кижи составтыг кылдыр томуйлаар:

Бивии Татьяна Алексеевна,
Бюрбюжап Рада Сояновна,
Дажымба Тимур Данилович,
Кандан Раиса Конгуровна,
Кара-оол Халарбаа Сааяевич,
Лаа-Хоо Анатолий Оюнович,
Ондар Светлана Соян-ооловна,
Оюн Валентина Самбыевна,
Самыя Людмила Наминдаровна.

2. Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаар.

**Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы Л. Н. ЯКУШКИНА.
Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының секретары Л. Ы. КАРА-САЛ.**

Тыва Республиканың референдумунуң Өвүр кожуун девискээр комиссиязының составын бадылаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕРНИҢ ӨВҮР КОЖУУН ТУС ЧЕР ХУРАЛЫНЫҢ ШИИТПИРИ

2001 чылдың март 13 №15 Хандагайты суур

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлузунуң 23 чүүлүнүң 2 пунктузунга, "Тыва Республиканың референдумунуң дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң 18 чүүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың Төлээлекчилерниң Өвүр кожуунда тус чер хуралының **шиитпирлээни болза:**

1. Тыва Республиканың референдумунуң Өвүр кожуун девискээр комиссиязын дараазында составтыг бадылаар:

Агбаан Мария Макар-ооловна — психология-педагогика төвүнүң социал-педагогу, психология-педагогика төвүнүң коллективи депшиткен.

Куулар Сергей Оолакайович — түр ажылдавайн турар, суму чагыргазының коллективи депшиткен.

Монгуш Александра Кертик-ооловна — Өвүрнүң библиотека системазының директору, культура килдизиниң библиотека системазының коллективи депшиткен.

Монгуш Валентина Кертиковна — "Хүнчүгеш" ясли-садтың эргелекчизи, "Хүнчүгеш" ясли-садтың коллективи депшиткен.

Монгуш Николай Чолдак-оолович — кожууннуң өөредилге килдизиниң специализи, өөредилге килдизиниң коллективи депшиткен.

Ооржак Александр Дортеевич — электрилиг харылзаа белдиринде монтер, электрилиг харылзаа белдириниң коллективи депшиткен.

Ооржак Айлаңмаа Санааевна — Хандагайты ортумак школазының өөредилге эргелекчизи, Хандагайты ортумак школазының коллективи депшиткен.

Тюлюш Степан Кенденович — кожуун чагыргазының оргкилдизиниң эргелекчизи, кожуун чагыргазының коллективи депшиткен.

Ховалыг Елена Биче-ооловна — Үндүрүглер болгаш чыылдалар яамызының Өвүр кожуун талазы-биле инспекциязының улуг инспектору, Өвүр кожуун талазы-биле ҮАЯИ-ниң коллективи депшиткен.

2. РДК-ның составының кандидатураларын чугаалажып көрүп турар үеде политиктиг партиялардан, хөй-ниити каттыжыышкыннарындан, организацияларындан саналдар кирбээн.

3. Бо шиитпир ону хүлээп алган хүнден күштүг болур.

Төлээлекчилерниң Өвүр кожуун тус чер хуралының даргазы Ш. СААЯ.

Төлээлекчилерниң Өвүр кожуун тус чер хуралының секретары Н. БАДЫРГЫ.

Референдумнуң Мөңгүн-Тайга кожуун девискээр комиссиязының составын бадылаар дугайында

ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕРНИҢ МӨҢГҮН-ТАЙГА КОЖУУН ХУРАЛЫНЫҢ СЕССИЯЗЫНЫҢ ШИИТПИРИ

№80 2001 чылдың март 13

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлузунуң 23 чүүлүнүң 2 пунктузунга дүүштүр Төлээлекчилерниң кожуун хуралының сессиязының **шиитпирлээни болза:**

1. Референдумнуң Мөңгүн-Тайга девискээр комиссиязын бадылаар эргелиг 9 кежигүннүг составтыг бадылаар:

Салчак Александра Очур-ооловна — кожууннуң өөредилге килдизиниң методизи, кожууннуң өөредилге килдизиниң коллективи депшиткен.

Натпит-оол Олег Васильевич — күрүнениң "Орукчу" каттышкан бүдүрүлгезиниң начальниги, күрүнениң "Орукчу" каттышкан бүдүрүлгезиниң коллективи депшиткен.

Кара-оол Куучай Хомушкуевна — Каргы сумузунуң даргазының оралакчызы, Каргы сумузунуң чагырга коллективи депшиткен.

Хертек Хунан-Кара Даржааевич — кожууннуң Культура бажыңының директору, кожууннуң Культура бажыңының коллективи депшиткен.

Хертек Зоя Кошкар-ооловна — "Чечек" ясли-садта кижизидикчи, "Чечек" ясли-садтың коллективи депшиткен.

Эрес-оол Ойнаар-оол Салчакович — Мугур-Аксы ортумак школазында башкы, Мугур-Аксы школазының коллективи депшиткен.

Донгак Анна Мөңгеевна — кожууннуң статистика килдизиниң специализи, кожуун чагыргазының коллективи депшиткен.

Насык-оол Любовь Донгаковна — пенсия фондузунуң төлээзи, кожууннуң күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде эргелелиниң коллективи депшиткен.

Тейнин Владимир Дамдынович — чонну ажылга хаара тудар төптүң даргазы, коммунал ажыл-агыйй коллективи депшиткен.

2. Референдумнуң девискээр комиссиязының составының кандидатураларын чугаалажып турда, политиктиг партиялардан, хөй-ниити каттыжыышкыннардан, организацияларындан саналдар кирбээн.

Төлээлекчилер хуралының даргазы Ч. МОНГУШ.

Төлээлекчилер хуралының секретары М. ДОНГАК.

Тыва Республиканың референдумун эрттирер талазы-биле Чеди-Хөл кожуун девискээр комиссиязының кежигүннерин бадылаар эргелиг томуйлаар дугайында

ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕРНИҢ ЧЕДИ-ХӨЛ КОЖУУН ХУРАЛЫНЫҢ ШИИТПИРИ

2001 чылдың март 13 №22а Хову-Аксы суур

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлузунуң 23 чүүлүнүң 2 пунктузун, "Тыва Республиканың референдумунуң дугайында" Тыва Республиканың хоойлузунуң 18 чүүлүн удуртулга болдургаш, девискээр соңгулда комиссиязын, референдум комиссиязының кежигүннеринге кандидаттарны депшидер талазы-биле Төлээлекчилерниң Чеди-Хөл кожуун хуралының ээлчеглиг 25-ки сессиязының **шиитпирлээни болза:**

1. Тыва Республиканың референдумун эрттирер талазы-биле Чеди-Хөл кожууннуң девискээр комиссиязының бадылаар ужурлуг кежигүннерин дараазында составтыг бадылаар:

1. **Очур-оол** Людмила Чертак-ооловна — өөредилге килдизиниң методизи, күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде эргелели депшиткен.
2. **Оюн** Серафима Маадыевна — тус чер чагыргалары-биле ажыл талазы-биле килдис эргелекчизи, кожуун чагыргазы депшиткен.
3. **Балдан** Айлана Кара-ооловна — кожууннуң төп эмнелгезинде фельдшер, кожууннуң төп эмнелге коллективи депшиткен.
4. **Диженко** Ольга Васильевна — чуртталга-коммунал ажыл-агыйында паспортист, чуртталга-коммунал ажыл-агыйының коллективи депшиткен.
5. **Когельчик** Аяна Доржуевна — культура килдизинде библиограф, культура килдизи депшиткен.
6. **Майынды** Людмила Пиче-ооловна — кожууннуң иштики херектер килдизиниң паспорт-чөпшээрел албанының инспектору, кожууннуң иштики херектер килдизиниң коллективи депшиткен.
7. **Оюн** Вера Сатовна — чоннуң күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде эргелелиниң начальниги, Сайлыг сумузунуң чагыргазы депшиткен.

2. Референдумнуң девискээр комиссиязының составын тус чер хуралынга чугаалажып турда, политиктиг партиялардан, хөй-ниити каттыжыышкыннардан, организациялардан комиссия составынга кижилер киирер дугайында саналдар кирбээн.

Төлээлекчилер хуралының даргазы Н. МАЗОЛЯ.

Төлээлекчилер хуралының секретары М. ОЮН.

2001 чылдың май 6-да Тыва Республиканың референдумун белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле Таңды кожуун девискээр комиссиязының составын бадылаар дугайында

ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕРНИҢ КОЖУУН ХУРАЛЫНЫҢ ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ШИИТПИРИ

2001 чылдың март 13 №17 Бай-Хаак суур

Ажылдап турар черлериниң аайы-биле хөй-ниити каттыжыышкыннарының, соңгукчуларның Таңды девискээр комиссиязының составынга саналдап киирген кандидаттарның талазы-биле хуралдарның протоколдарындан ушта бижиишкиннерни чугаалажып көргеш, "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлунуң 23 чүүлүнүң 2 пунктузунга дүүштүр Төлээлекчилерниң Таңды кожуун хуралының чөвүлелиниң **шиитпирлээни болза:**

1. 2001 чылдың май 6-да Тыва Республиканың референдумун белеткээр болгаш эрттирер Таңды кожуун девискээр комиссиязын 9 кижи составтыг бадылаар.

2. Референдумнуң девискээр комиссиязының кежигүннеринге томуйлатканнар болза:

1. **Ооржак** Оксана Узутовна — кожуун чагыргазын контрольдаар талазы-биле килдис эргелекчизи, ажылдап турар чериниң соңгукчулары депшиткен.
2. **Борисов** Алексей Геннадьевич — күртеххайгаарал инспекциязының начальниги, ажылдап турар чериниң соңгукчулары депшиткен.
3. **Семенова** Нина Ивановна — Дүрген суму чагыргазының даргазының оралакчызы, ажылдап турар чериниң соңгукчулары депшиткен.
4. **Нурсат** Урана Монгушовна — кожууннуң чонну ажылга хаара тудар төвүнүң директору, ажылдап турар чериниң соңгукчулары депшиткен.
5. **Сапрыкина** Нина Ивановна — суг каналының дежурный машинизи, РФКП-ниң девискээр каттыжыышкыны депшиткен, Бай-Хаак суурда чурттап турар.
6. **Морозова** Галина Степановна — пенсия фондузунуң төлээзи, ажылдап турар чериниң соңгукчулары депшиткен.
7. **Хүүракпан** Алена Кызыл-ооловна — кожуун библиотеказының нота-хөгжүм килдизиниң эргелекчизи, ажылдап турар чериниң соңгукчулары депшиткен.
8. **Сарыглар** Иван Бавууевич — социал дузаламчы төвүнүң килдис эргелекчизи, ажылдап турар чериниң соңгукчулары депшиткен.
9. **Маадыр-оол** Оюмаа Ивановна — Таңды кожууннуң иштики херектер килдизиниң баштайгы истелге чорудар ажылдакчызы, ажылдап турар чериниң соңгукчулары депшиткен.

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлунуң 23 чүүлүнүң 2 пунктузунга дүүштүр тус чер бот-башкарылгазының төлээлелге органын соңгулда каттыжыышкыннарының, блоктарының, соңгукчулар хуралдарының саналдарынга үндезилээш, чурттап, ажылдап, албан хаап, өөренип турар черлериниң аайы-биле, соңгулда комиссиязының мурнундагы составының саналын ёзугаар девискээр соңгулда комиссияларын тургузар.

Референдумнуң Таңды кожуун девискээр комиссиязын тургузуп турар үеде ТР-ниң референдумунуң девискээр комиссиязының составынга кандидатура саналдаар талазы-биле РФКП-ниң девискээр каттыжыышкынындан 1 санал кирген.

Төлээлекчилерниң кожуун хуралының даргазы М.КИРЛИГ-КАРА.

Төлээлекчилерниң кожуун хуралының секретары Т.ТЮЛЮШ.

Референдумнуң Барыын-Хемчик кожуун девискээр комиссиязының составын бадылаар дугайында

ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕРНИҢ БАРЫЫН-ХЕМЧИК КОЖУУН ТУС ЧЕР ХУРАЛЫНЫҢ ШИИТПИРИ

№8 2001 чылдың март 13

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлузунуң 23 чүүлүнүң 2 пунктузунга үндезилээш, Төлээлекчилерниң кожуун хуралының **доктаадыры болза:**

1. Референдумнуң Барыын-Хемчик кожуун девискээр комиссиязын соңгуур эргелиг 9 кежигүн составтыг тургузар:

2. Референдум комиссиязының кежигүннерин дараазында составтыг томуйлаар:

1. **Ондар** Виктория Сергеевна — Кызыл-Мажалыкта №1 ортумак школаның директору, Кызыл-Мажалыктың № 1 ортумак школазының коллективи депшиткен.
2. **Ховалыг** Наталия Иргитовна — Кызыл-Мажалыктың № 2 ортумак школазында башкы, Кызыл-Мажалыктың №2 ортумак школазының коллективи депшиткен.
3. **Степанов** Андрей Севээнович — ХК болгаш ОБ килдизиниң эргелекчизи, кожуун чагыргазы депшиткен.
4. **Күжүгет** Мария Седиповна — ЗАГС килдизиниң эргелекчизи, кожуун чагыргазы депшиткен.
5. **Монгуш** Валентина Баян-ооловна — культура килдизиниң методизи, Культура ордузунуң коллективи депшиткен.
6. **Араптан** Анатолий Сатович — чонну ажылга хаара тудар фондунуң директору, чонну ажылга хаара тудар төпте килдис эргелекчизи, кожуун чагыргазы депшиткен.
7. **Налдан** Мария Чымбаевна — пенсионер, ажылдап турар чериниң аайы-биле депшиткен.
8. **Монгуш** Лидия Солун-ооловна — ажыл чок, чурттап турар чериниң аайы-биле депшиткен.
9. **Бодай-оол** Елена Кара-Хунаевна — харылзаа белдиринде экономист, харылзаа белдириниң коллективи депшиткен.

3. Референдумну белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле эргежок чугула организас-техниктиг ажылдарны боттандырарын комиссияга дагзыр.

4. РДК-ның составынга кандидатураларны чугаалажып турар үеде политиктиг партиялардан, хөй-ниити каттыжыышкыннарындан, организацияларындан саналдар кирбээн.

Төлээлекчилерниң кожуун хуралының даргазы В.ТОМБУЛАК.

Төлээлекчилерниң кожуун хуралының секретары З.ООРЖАК.

Тыва Республиканың референдумунуң Тес-Хем кожуун девискээр комиссиязының составын бадылаар дугайында Тыва Республиканың

ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕРНИҢ ТЕС-ХЕМ КОЖУУН ТУС ЧЕР ХУРАЛЫНЫҢ ШИИТПИРИ

№20 2001 чылдың март 13

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлузунуң 23 чүүлүнүң 2 пунктузунга дүүштүр Төлээлекчилерниң кожуун хуралының **шиитпирлээни болза:**

1. Референдумнуң Тес-Хем кожуун девискээр комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннерин дараазында 9 кижи составтыг кылдыр бадылаар;

Ликтан Тараачы Чамыянович—пенсионер, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннар чөвүлелинден депшиткен.

Оюн Марта Кок-ооловна—"Белек" ясли-сад кижизидикчизи, "Белек" ясли-сад коллективинден депшиткен.

Тондуп Сергей Корчукович—пенсионер, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннар чөвүлелинден депшиткен.

Балдан Лина Каадыровна—администрация аппарадының удуртукчузу, кожуун чагыргазындан депшиткен.

Дансюрюн Дондук-оол Хертекович— ЦСПД болгаш Д юризи, ЦСПД болгаш Д коллективинден депшиткен.

Каржал Чейнеш Уризаевна— кожууннуң өөредилге килдизиниң методизи, кожууннуң өөредилге килдизиниң коллективинден депшиткен.

Майдыр Зайцев Махоевич—РФ-тиң Пенсия фондузунуң ТР-де кожуун талазы-биле килдизиниң төлээзи, кожууннуң пенсия килдизинден депшиткен.

Чинмит Клара Маадыровна—чагырга чериниң кожуун архивиниң эргелекчизи, кожуун чагыргазындан депшиткен.

Шывык Анна Сан-ооловна—"Саяна" ясли-сад эргелекчизи, "Саяна" ясли-сад коллективинден депшиткен.

2. Референдумнуң девискээр комиссиязының составынче кандидатуралар көрүп турганының үезинде политиктиг партиялардан, хөй-ниити каттыжыышкыннарындан болгаш организациялардан санал-онал кирбээн.

Төлээлекчилер хуралының даргазы Н. ДАНЗУРУН.

Төлээлекчилер хуралының секретары Б. ТӨМҮР.

Тыва Республиканың референдумунуң Ак-Довурак девискээр комиссиязының составын бадылаар дугайында

ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕРНИҢ АК-ДОВУРАК ХООРАЙ ХУРАЛЫНЫҢ ШИИТПИРИ

Ак Довурак №9 2001 чылдың март 12

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлузунуң 23 чүүлүнүң 2 пунктузунга дүүштүр Төлээлекчилерниң Ак-Довурак хоорай хуралының **шиитпирлээни болза**:

1. Референдумнуң Ак-Довурак девискээр комиссиязын бадылаар эргелиг дараазында 7 кижи составтыг кылдыр бадылаар:

Лундуп Мария Хомушкуевна—өөредилге-бүдүрүлге төвүнүң бүдүрүлге өөредилгезиниң мастери, өөредилге-бүдүрүлге төвүнүң өөредилге коллективинден депшиткен.

Сумучу Светлана Кыргысовна—ЗАГС килдизиниң эргелекчизи, Ак-Довурак хоорай чагыргазының коллективинден депшиткен.

Хомушку Дижитмаа Дупчур-ооловна—"Теремок" ясли-сад эргелекчизи, "Теремок" ясли-сад коллективинден депшиткен.

Савыл Чечек Деликовна— "Тыва даг-дүгү тудуг" ажык акционер ниитилелиниң кадрлар килдизиниң инспектору, "ПСК" ажык акционер ниитилелиниң коллективинден депшиткен.

Сат Шончалай Сергеевна—күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде эргелелиниң начальниги, күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде эргелелиниң коллективинден депшиткен.

Ооржак Александр Очурович—Культура бажыңының үрер хөгжүм оркестриниң удуртукчузу, Культура бажыңының коллективинден депшиткен.

Сайыр-оол Татьяна Допуловна—"Чодураа" өөредилге-бүдүрүлге төвүнүң бөлгүм удуртукчузу, өөредилге-бүдүрүлге төвүнүң коллективинден депшиткен.

2. Тыва Республиканың референдумунуң Ак-Довурак хоорай талазы-биле девискээр комиссиязын тургузар дугайында айтырыгны көрүп турда, референдумнуң девискээр комиссиязының составынче кандидатуралар талазы-биле политиктиг партиялардан болгаш шимчээшкиннерден саналдар кирбээн.

Төлээлекчилерниң Ак-Довурак хоорай хуралының даргазы С. КУЖУГЕТ.

Төлээлекчилерниң Ак-Довурак хоорай хуралының секретары К. ХОВАЛЫГ.

Тыва Республиканың референдумунуң Каа-Хем кожуун девискээр комиссиязының составын бадылаар дугайында

ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕРНИҢ КАА-ХЕМ КОЖУУН ХУРАЛЫНЫҢ ШИИТПИРИ

2001 чылдың март 12 №6

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлузунуң 23 чүүлүнүң 2 пунктузунга дүүштүр Төлээлекчилерниң Каа-Хем кожуун хуралының **шиитпирлээни болза:**

1. Референдумнуң Каа-Хем девискээр комиссиязын бадылаар эргелиг 9 кижи составтыг кылдыр бадылаар:

Анчи Михаил Мижит-оолович—долгандыр турар хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар комитеттиң күрүне инспектору, долгандыр турар хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар комитеттиң хуралындан депшиткен.

Сатаева Надежда Антоновна—кожуун чагыргазы, тус чер чагыргалары болгаш кадрлар-биле ажылдың талазы-биле килдис эргелекчизи, кожуун чагырга хуралындан депшиткен.

Костенко Людмила Дмитриевна—кожуун чагыргазының ажыл-агый эргелекчизи, кожуун чагыргазының хуралындан депшиткен.

Лагба Людмила Дамбаевна– кожууннуң төп библиотеказының килдис эргелекчизи, кожууннуң төп библиотеказындан депшиткен.

Злобина Елена Матвеевна—кожуун чагыргазының машинакчызы, кожуун чагыргазының хуралындан депшиткен.

Сероэдар Светлана Федоровна—Сарыг-Сеп №1 школаның директору, "Чаңгыс эп-сеткил" партияның салбырының хуралындан депшиткен.

Куулар Галина Агбан-ооловна—Кызылдың ОСБ-8591 филиалының эргелекчизи, Кызылдың ОСБ-8591 филиалының хуралындан депшиткен.

Кузьмин Василий Васильевич—кожуун чагыргазының чолаачызы, кожуун чагыргазының хуралындан депшиткен.

Созинова Светлана Константиновна—ПТУ-7-де башкы, ПТУ-7-ниң хуралындан депшиткен.

Төлээлекчилер хуралының даргазы И. ЭРТИНЕ.

Төлээлекчилер хуралының секретары В. САТАЕВ.

Тыва Республиканың референдумунуң Сүт-Хөл кожууннуң девискээр комиссиязын тургузар дугайында

ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕРНИҢ СҮТ-ХӨЛ КОЖУУН ТУС ЧЕР ХУРАЛЫНЫҢ ШИИТПИРИ

2001 чылдың март 12 Суг-Аксы суур №8

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлузунуң 23 чүүлүнүң 2 пунктузунга дүүштүр Төлээлекчилерниң Сүт-Хөл кожуун тус чер хуралының **шиитпирлээни болза:**

1. Сүт-Хөл кожууннуң девискээр комиссиязын 9 кижи санныг кылдыр тургузар.

2. Сүт-Хөл кожууннуң девискээр комиссиязының составын томуйлаар:

Монгуш Отук-оол Конзайович—түр ажылдавайн турар, кожууннуң үндүрүг инспекциязының коллективинден депшиткен.

Дүлүш Дыртык-оол Данзын-оолович—пенсионер, Суг-Аксы суму чагыргазының коллективинден депшиткен.

Чылбак Салбак Октяевна—Суг-Аксы ортумак школазының башкызы, Суг-Аксы ортумак школазының коллективинден депшиткен.

Кызыл Маны Колхозпайович—аныяктар херектериниң талазы-биле комитетиң даргазы, кожууннуң өөредилге килдизиниң коллективинден депшиткен.

Ховалыг Брат-оол Дукур-оолович—баштаар чер даргазы, хереглекчилер ниитилелиниң коллективинден депшиткен.

Монгуш Чойганмаа Болатовна—кожуун архивиниң эргелекчизи, кожуун чагыргазының коллективинден депшиткен.

Ондар Вячеслав Дажыевич—"Назын" арат ажыл-агыйының даргазы, Кара-Чыраа суур чагыргазының коллективинден депшиткен.

Куулар Чечекмаа Самбууевна—Сүт-Хөл кожууннуң төп эмнелгезиниң медсестразы, Сүт-Хөл кожууннуң төп эмнелгезиниң коллективинден депшиткен.

Конзай-оол Оюмаа Кара-ооловна—ИБС-тиң методизи, кожууннуң культура килдизиниң коллективинден депшиткен.

3. Тыва Республиканың референдумунуң девискээр комиссиязын тургузар дугайында айтырыгны көрүп турда, девискээр комиссиязының составының талазы-биле кандидатура дугайында политиктиг партиялардан болгаш шимчээшкиннерден саналдар кирбээн.

Төлээлекчилерниң Сүт-Хөл кожууннуң тус чер хуралының даргазы Ю. М. БЫЗЫТПАА.

Төлээлекчилерниң Сүт-Хөл кожууннуң тус чер хуралының секретары Б. А. ОНДАР.

Тыва Республиканың референдумунуң девискээр комиссиязының составын бадылаар дугайында

ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕРНИҢ ТОЖУ КОЖУУН ХУРАЛЫНЫҢ ШИИТПИРИ

№14 2001 чылдың март 13

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлузунуң 23 чүүлүнүң 2 пунктузунга дүүштүр Төлээлекчилерниң Тожу кожуун хуралының **шиитпирлээни болза:**

1. Референдумнуң Тожу комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннерин дараазында 9 кижи составтыг кылдыр бадылаар:

Монгуш Докур Очур-оолович—пенсионер, чурттап турар чериниң аайы-биле хуралындан депшиткен.

Чигжит Хеймер-оол Максимович—бойдус камгалаар комитеттиң даргазы, кожуун чагыргазының коллективинден депшиткен.

Биче-оол Саяна Шуртаевна—күш-ажылдың болгаш чоннуң социал хөгжүлде килдизиниң специализи, күш-ажыл болгаш чоннуң социал хөгжүлде килдизиниң коллективинден депшиткен.

Бузураш Минчеймаа Долановна—чагырга чериниң специализи, Тоора-Хем суму чагыргазының коллективинден депшиткен.

Кол Людмила Орайбановна—уруглар библиотеказының эргелекчизи, культура килдизиниң коллективинден депшиткен.

Кузовлева Екатерина Ивановна—Тоора-Хем эге школазының башкызы, Тоора-Хем эге школазының коллективинден депшиткен.

Тамдын-оол Агафья Данзын-ооловна—өөредилге килдизиниң кол бухгалтериниң оралакчызы, кожууннуң өөредилге килдизиниң коллективинден депшиткен.

Сурлай Чаш-Угур Дамчай-ооловна—"Ромашка" ясли-садтың кижизидикчизи, "Ромашка" ясли-садтың коллективинден депшиткен.

Чамыян Римма Күнзековна—№ 2 профессионал училищениң методизи, № 2 профессионал училищениң коллективинден депшиткен.

2. Референдумнуң девискээр комиссиязын тургузуп турда, политиктиг партиялардан, блоктардан, хөй-ниити каттыжыышкыннарындан санал-оналдар кирбээн.

Хуралдың даргазы Е. МААДЫ.

Хуралдың секретары Г. ШОГЖАЛ.

Тыва Республиканың референдумунуң девискээр комиссиязының составының өскерилгениниң дугайында

ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕРНИҢ ТОЖУ КОЖУУН ХУРАЛЫНЫҢ ШИИТПИРИ

№14 2001 чылдың март 13

Төлээлекчилерниң Тожу кожуун хуралының **шиитпирлээни болза:**

1. Референдумнуң девискээр комиссиязының составындан бодунуң билдириишкинин езугаар Минчеймаа Долановна Бузурашты үндүрер.

2. Референдумнуң девискээр комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү кылдыр Константин Долгарович **Маадыны** бадылаар, 1956 чылдың ноябрь 5-те төрүттүнген. Уругларның уран чүүл школазының башкызы, тускай ортумак эртемниг, Тоора-Хем суурда Таежная кудумчузунуң 42 дугаар бажыңында чурттап турар, ажылдаар чериниң тел. 2-15-71 соңгулда комиссиязынга ажылдаар дуржулга чок. Уругларның уран чүүл школазының коллективинден депшиткен.

Хуралдың даргазы Е. МААДЫ.

Хуралдың секретары Г. ШОГЖАЛ.

“ТИИЛЕЛГЕ”: кээргенчиг салым—чол

Танов Кыргысович Чигден — хоочун журналист, спортчу башкы. 1964-1966 чылдарда Чаа-Хөл кожууннуң “Найырал” совхозка сеяльщиктеп, трактористеп намдарын эгелээн. Көдээ ажыл-агый талазы-биле ортумак тускай эртемниг. “Шын” солуннуң штаттан дашкаар корреспондентизи.

Т. К. Чигден — бөгүн “Шын” солуннуң көдээ аалчызы. “Тиилелге” совхоз: ооң салым-чолу, келир үези — материалының кол темазы ол.

Бодумнуң 24 чыл дургузунда чурттап орар суурумнуң, эгин-кожа амыдырап чоруур чонумнуң дилээ-биле “Тиилелге” совхозтуң эрткен оруунуң кезик-чамдыызын, салым-чолун хөйге дыңналдыр таныштырып, бодалдарым номчукчуга чугаалаар бодай-дыр мен.

Республиканың болгаш Кур-Чер суурнуң эң-не сураглыг тараажызы, Күш-ажылчы Алдар орденнин II, III чергелериниң эдилекчизи, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутады чораан, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада орар Доржу Сааяевич Дандарның чугаазы-биле алырга, “Тиилелге” совхоз 1959 чылда тургустунган. Эрткен чылдарже хая көөр болза, ол Тываның шыырак дээн ажыл-агыйларының аразынга санадып, бедик көргүзүглери дээш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш Бүгү-эвилелдиң профэвилелдер Төп Чөвүлелиниң Кызыл тугу-биле шаңнадып, чурттуң Улус ажыл-агыйының чедиишкиннериниң делгелгезиниң хүндүлел самбыразында адын алдын үжүктер-биле киир бижиткен. Ынчангаш каш-ла чылдар бурунгаар ады-сураа алгып, алдаржып турган “Тиилелгениң” дугайында билбес кижи ховар дизимзе, частырыг болбас боор. Ук ажыл-агый бүдүн республиканың күрүнеге тараа дужаар планын кара чааскаан күүседип турган дээрге-ле четчир.

Совхозтуң чазаныр цегинге тыва өг ыяжын чазап, янзы-бүрү марканың автомобильдеринге кузовтарны кылып, токарьлар машина, тракторларның артык кезектерин станоктарга чондуруп, Михаил Акан-оолович Монгушка удурткан чаартыкчылар бөлүү далган, тараа тыртар дээрбелерни безин чогаадып кылып, өске-даа чугула ажылдарны күүседип турган. Шимчедикчилер септээр цехке та каш кожууннуң чолаачыларының чагыын кылып, та чеже машинаның моторун кылган чүве? Сураглыг токарь Сарыг-оол Ооржак аңаа ажылдап тургаш, та чеже техниканың “тынын” алган, ону санаары безин берге. Ийи каът машина-трактор мастерскаазы бичии заводка демей турду.

Совхозту хөй чылдар дургузунда үре-түңнелдиг удуртуп-баштап келген хүндүлүг директорувус Вадим Орамбалович Оюннуң үезинде шээр мал 22 муң баш, бода мал — 2 муң, чылгы — 700, хаван — 250 баш чедир өскен турган. Алдарлыг ажылдакчының ачы-хавыязында ук ажыл-агый бистиң республиканың сайзырап хөгжүүрүнге болгаш ооң экономиказын быжыглаарынга улуг үлүүн киирген деп санаар болза, частырыг болбас.

Хайыраан бай, шыдалдыг чораан совхозувус буурап дүшкен. Аңаа ажылдап турган алдын холдуг мастерлеривис Иван Куулар, Чолдак-Көк Ондар, Тыва Республиканың болгаш Кызыл кожууннуң чемпионнары, тараажы механизаторларывыс Эрес-оол Куулар, Николай Ондар, Дары-Сүү Алексей болгаш өскелер-даа бо черден шупту тарап чораан.

1997 чылга чедир тиилелгежилер (директору В.Монгуш турган) рыноктуң оруунга шору чоруп органнар. Бүдүрүлгениң саң-хөө болгаш машина, тракторларның техниктиг байдалы-даа чүгээр турда, ынчанмайн канчаар. 1996 чылдың төнчүзүнге чедир сүттү, дүктү, садып-сайгаргаш, совхоз садыын ажыдып, барааннарны чонга саткаш, агар санче, кассаже эвээш-бичии-даа бол, кирген орулгадан ажылчыннарга ол чылдың шалың төлевирлериниң 50 хире хуузун эгиткен. Ынчан бүдүрүлгениң шимчээр, шимчевес хөреңгизи бүдүн-бүрүн турган. 1997 чылдан эгелеп-ле ажыл-агыйның тыныжы “бачыдап” эгелээн. Ол өйде ону удуртуру-биле Н. Шимит совхоз “кежигүннериниң” дилээ-биле соңгуткан. Аньяк, дээди эртемниг агрономну каш ай эрткенде, кожууннуң көдээ ажыл-агый эргелели директорнуң албан-хүлээлгезинден билдинмес чылдагаан-биле хостаан.

ЧОННУҢ ДИЛЭЭ-БИЛЕ

1997 чылдың август айда өске-бир ажылдакчыны, Н.Маадыны совхозту башкарары-биле олуртуп каан чүве-дир. Та кымның “ишти аарый берген”, ооң та чүзү, кымга таарышпаан, “ажыл-агыйның хүлээт” деп айтыышкын кээрге, кым-на оон халбактанып орар боор, изиг күзели-биле дужаап берген. 1999 чылдың чазынында, та чүү дарганың сонуургалы хайны берген чүве ийик, Р.Ондарга агар санында “чаңгыс көпеек, адыр дуюглуг хураган безин чок” буурап дүшкен совхозту хүлээткеш, Тываның сүлде демдээн чураан таңманы кармактадып каан. Кыска үе дургузунда дөрт директор солушкан, шуут рекорд аа? Олар, чаа удуртукчулар, рыноктуң негелдези-биле ажыл-агыйны чаа хевир-биле орулгалыг ажылдаар, бүдүрүлгени чаартып калбартыр дугайында айтырыгларже хензиг-даа сагыш салбайн барганы хомуданчыг. Ынчангаш 1990 чылдар эгезинден бээр бо үеге чедир совхозту удуртуп-баштап турган директорлар чүгле боттарының “аяан”, кармактарын долдуруп алырын бодааш, ажыл-агыйны хүлээп ап келгенин бистиң суурда билбес кижи ховар. Амыдырал ону бадыткаар. Бурунгаар хөгжүлдеже базымның кылдынмайн барганының бир чылдагааны ол. Өске талазында, ажыл-агыйның кандыг-бир чаа хевиринче угланыышкын кылырын кожууннуң эргелел чери, ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы-даа 1997 чылга чедир деткивейн келген болгаш үстүүртен базыышкын кылып, “совхоз эрге-байдалынга хевээр арттырарын” албадап келгенинде болган. Ооң уржуундан кур-черлер ажыл-агыйның иштики структуразын чеже-даа өскертип, тус-тус кооперативтерге үстүп, чарлып алгаш, шенелдени база эрткен. Ооң түңнелинде бүдүрүлгениң саң-хөө байдалы экижир тудум, шуут сандараашкынга таварышкан.

Чаңгыс чижек. 1996 чылдың декабрь айның төнчүзүнде республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыдының бирги оралакчызы турган М. Ч. Сат, көдээге эде организастаашкынны дөрт харылаар килдистиң эргелекчизи А. Тюлюш баштаан бөлүк ажылдакчылар суурнуң Культура бажыңынга бүгү чоннуң хуралын организастап эрттиргеш, “совхозуңар хевээр арттырып алыңар, материалдыг баазазы бүдүн-бүрүн ышкажыл” деп айтыышкын бергеш барганын сактып ор мен. Орел, Нижний Новгород областарның аргадуржулгазын Тывага нептередир дээш колхоз, совхозтарывыс хоозураттывыс. “Кас каарган эдергеш, будун доңуруп алган” деп чүве ол-ла хевирлиг ийин.

Шаг-үе саадар эвес, эде организастаашкынның алдыы чеди чылы билдиртпейн шууужуп эрте берген. Адыы-сураа хөйге билдингир “Тиилелге” бо хүннерде шуут буурап дүшкен. “саазын кырында” совхозтуң директорунуң албан-хүлээлгезин күүседип турар Р. Ондарның чугаазы-биле алырга, ооң ажылчыннарынга төлээр ужурлуг өрези 630 муң рубль, пенсия фондузунга 2 млн. 900 муң, соцкамгалал, үндүрүг инспекция, “Тываэнерго” дээн ышкаш организацияларга төлээр өрелерниң кырынга тараа үрезини, кывар-чаар материалдар алган чээлилер, банкыда оларның хуулары, хөөлери дээш өрелерни кадар болза, хөөрем чок кижиниң бажының дүгү, шынап-ла, адыйып туруп кээр. Машина-техника-биле “дижинге” чедир чепсегленген, улуг күчүлүг К-700 марканың безин чээрби дөрт тракторлары Чедерниң карак четпес ховуларынга дүн-хүн дивейн хөөмейлеп тургулаан. Республикада чаңгыс улуг “Тиилелге” совхоз мындыг дидиренчиг, кээргенчиг салым-чолдуг болган. Хөгжүдер дээш хүлээп алгаш, хувурадып каарга, хомуданчыг-дыр. Долгандыр турар кижилерниң амыдыралы өскелерге хамаарылга чок турбас ужурлуг. Бистиң Президентивис Ш. Д. Ооржак, ТР-ниң эт-хөреңги эргелеп-башкарар Күрүне комитединиң даргазы Б. К. Балчий-оол моон адаанда бижиттинген чүүлдерже кичээнгей салып, совхозтуң чонунга харыыны бээр боор деп идегедивис. Көскү фактылар езугаар алырга, ниитиниң өнчүзү 30, 31, 34, 61 дугаарларлыг “К-700” марканың “Т-150”-1, ДТ-75 марканың 3 тракторун ол-бо чылдагаанар-биле совхозтуң удуртукчулары 1997-99 чылдарда садып-сааргаан. Кирген акша-көпеек, аъш-чем кайнаар барганыл?

Тудуг черинге турган ыяш дилер хайыраан рамалар кайдал? Бо-даа кижиге харааданчыг-дыр. Гаражтар, МТМ, автомашиналар, тракторларның ам болза чүс-чүс муң рубль өртектиг эрги, чаа артык кезектер шыгжаан складтары, муң-муң бода мал турган сүт-бараан фермазының үлегерлиг кажаалары, хову-трактор бригадаларының төптери, кыштаглар бүрүнү-биле үптеттинген. Чаңгыс-ла бүдүн-бүрүн арткан төп тараа шаңын эрткен күзүн ийи-ле хүн дургузунда суурнуң чону чепшээрел езугаар үлежипкенин “магададым”. Арыг-силиг, чылыг-чырык, хөй өрээлдерлиг, 2 каът совхоз конторазы турду. Бөгүн көөр болзуңарза, кээргенчиг. Бирде-бирде харааданчыг, чамдыкта коргунчуг-даа апаргылаар чорду ийин. Ында ам кижи алыр чүве-даа артпаан. Ойбак-дежик соңгалардан кирген кушкаштар ону ээлеп арткан. Амдыызында ажыл-иживис байдалы мындыг-ла-дыр, номчукчу.

Республикада билдингир, шыырак диртип турган совхозтуң ады-сурааның читкенинге, мынчалдыр хоозураанынга та кым буруулуг чүве?

Тараажы дугайында сөс

УЖАР-МААДЫР

Бижип орар корреспонденциямның маадырының чаш чылдары Улуг-Хемниң Арыг-Үзүүнге эрткенин бодундан дыңнап билдим. Сүт-Хөлдүң Ишкин Ондарлары уктуг кижи болду. Ат-сывы Ужар-Маадыр, Кызылдың механизация училищезин дооскаш, трактористей берген.

Чаа-ла ажылдап эгелеп чоруй. 1963 чылда часкаар шеригже аъттаныпкан. Тырыңмага-боттуг, шоваа, эрес-кашпагай, тура-соруктуг, орустап арыг чугаалаар күдер кара эр боорга, Ужар-Маадыр Ондарны далай флодунче чорудупкан. Суг адааның хемезинге барык дөрт чыл, алды ай иштинде шериг херээн эрттирген. Далай шериинге турганын төөгүй бээрге, солунун кижи дыңнап мага ханмас. Баштайгы чылында шала бергедээн, оон чоорту матрос кижиниң амыдыралынга ижигип, чаңчыга берген. Дараазында чылдарда эрге-дужаалы бедип, чаа келгеннерни өөредип, сургап, харын-даа командылап турар апарган. Дөрт чыл ажыг үениң дургузунда далайжының кадыг-берге ужуралдарынга таварышпаан дээр ону. Далай шерииниң матрозу Ужар-Маадыр делегейниң бүгү диптеринде океан сугларны эргий эжиндирип, дыка хөй күрүнелер, чурттарны көрүп шаг болган.

— Чүгле Соңгу-Доштуг океанга барбаан-дыр мен,— диди.

1967 чылда орай күскээр шеригден халашкаш, аал-оранынче ээп чанмайн, Чөөн чүктүң далай балык ажыл-агый эргелелинге ажылдап артып калган. Балык тудар ажылга бир чыл ажыг болгаш, оон төрээн черинче чаңып келген.

Баштай Арыг-Үзүүнге, оон Ак-Туругга барык 30 чыл иштинде механизаторнуң чымыштыг ижинге ол бараан болуп чоруур. Эгезинде прицепщик, оон ээлчег тракторизи, сөөлзүредир улуг тракторист. Шак бо орукту Ужар-Маадыр төлептиг эрткен. Калбак мергежилдиң тракторист-машинизи болурунга ооң улуг хазы Дорта Ондар аажок дузалаан.

Эрткен күзүн бышкан билигниң аттестадын тыпсып берген төрээн Чаа-Хөл школамның байырлалынга чорааш, кежээ орайтадыр ооң аал-оранынга кире дүжеримге, тараа шөлүнден чап-чаа-ла келген олур. Орук ара ажыл-албаным аайы-биле ооң ажыл-херээн сонуургап келгенимниң ужур-чөвүн тайылбырлаарымга, шала оожум аян-биле:

— Бо чылын тараа эки үнген, ажыл-агыйывыстың тараазын ажаап алдывыс, ам араттарның тараазын кестирип эгелей бердивис. Ак-Туруг, Кызыл-Даг девискээринде ийи-ле комбайн бар, ажырбас, четтигип тур бис. Бодум хуумда 100 ажыг гектар черниң тараазын ажааштым, дүжүт чаагай болду, бир гектардан-на 20 центр чедип тур. Бодумнуң тараамны база ажаап алдым. Кожуунувуста ат-сураглыг арат Юрий Очур-оолдуң тараа, ногаа, картофелиниң дүжүдү база аажок болду. Эрес-кежээ Очур-оолдар мал-маганын, хавандагааны, хойну тудуп, өстүрүп келгеннер. Ажаап алган капуста, ногаазы-биле бүдүн кожууннуң чонун хандырып турар дизе, чер-ле хөөредиг эвес. Кожавыста Кызыл-Дагның ховузунда хуу чоннуң тараазының дүжүдү база элбекшилдиг-дир. Ында чамдык улус тараазын хол кадыыры-биле кезип, аът-хөлге-биле бастырып, боттары теп ап-даа ажаап турлар. Ол чоннуң ажылгырын, кежээзин кайгадым. Соң даарта Шаңчы ажып, ында тарааны кестиреривис ол-дур ийин — дээш, өөнүң ишти чемзиг холдуг Делгермаа Монгушовнаның белеткээш, делгей салган амданныг аъш-чемниг столунче мени чалады. Чемненип орарывыс аразында чугаазын улаштырды:

— 30 чылдың нүүрүн көрүп, машина-техникадан халбактанып келдим. Арыг-Үзүү, Ак-Туругнуң тараа шөлдеринден аңгыда, Таңды, Бии-Хем, Каа-Хемге барып, тараа ажаажып шаг болдувус. 1986-87 чылдарда бо Ак-Туруг девискээринге чаагай-ла дүжүт ажаап ап турган-дыр бис. Тараа дүжүдү ортумаа-биле бир гектардан-на 30 центнер чедип турду ийин. Шынын-на сөглээйн, бир гадан 40 ажыг центнер тарааны ажаап ап турдум. Бөдүүн ишчи кижиниң ажылын бедии-биле үнелеп, 1987 чылдың октябрь айда Тыва АССР-ниң алдарлыг механизатору атты меңээ тывысканынга аажок чоргаарланып чурттап чор мен — дээш, чугаазын соксаш кынгаш, даштын ыт ээре бээрге, мал-маганын ончалай көөр дээш, ол дашкаар үне халыды.

Ужар-Маадыр Сандыкпанович черле солун кижи. Ак-Туруг чону аажок хүндүлээр, “кежээ күдээвис” дээр. Турза узун, тутса мөге. Тыва хүрешке аажок сонуургалдыг. Аньяк, чалыы үезинде 64-түң чириин дуглап, суму-кожуун байыр-найырынга шүглүп, шаңналдыг черлерже үнүп-даа чораан. Өөнүң ишти Делгермаа Монгушовна тускай дооскан эртеминиң аайы-биле барык 30 чыл чыгыы школада ном саңының эргелекчизи болуп ажылдап чоруур. ТР-ниң Дээди Хуралының Хүндүлел бижии-биле база шаңнаткан. Улуг оглу Санди Кызылда уран чүүл училищезиниң хореография салбырын чедиишкинниг дооскаш, Санкт-Петербургтуң культура институдун доозарының кырында келген, оон бичии оглу школада математика эртеминге хандыкшылдыг, эки өөренип турар. Ондарлар боттары чаа тудуп алган бажыңныг, машина-балгаттыг, мал-маган тудуп, тараа тарып, ногаа өстүрүп, төрел чонунга ачы-буян чедирип чоруур.

Часкы хүн чылды чемгерер дээр болгай, Ужар-Маадыр Сандыкпанович ону ыяк билир. Бо хүннерде чазын тарыыр тараа-быдаазының үрезин шыгжамырын санап көрүп, машина-техниказынга артык кезектер сурагланып, часкы хову ажылынга белеткенип эгелей берген.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

ХАРЫЛЗАА АЙТЫРЫЫ

ТҮҢНЕЛ ҮНДҮРТҮНГЕН. ООН ЫҢАЙ...

Чеже-даа шиитпирлээр айтырыглар, бергелер турда, республиканың харылзаачылары күрүне эрге-чагыргазының органнарын болгаш чоннуң негелдезин, ажыл-агый эргелелдерин харылзааның ачы-дузазын чедирер талазы-биле эрткен чылын багай эвес ажылдааның “Тывахарылзааинформ” федералдыг күрүне бүдүрүлгезиниң чылдың түңнелин үндүрген чөвүлел хуралынга ооң чиңгине директору, ТР-ниң Дээди Хуралының депутады Д. К. Донгак демдеглээн.

Кирген орулгаларның болгаш чарыгдалдарның ниити түңнелин ап көөрге, бүдүрүлге 2000 чылда 682 муң рубль карылгалыг ажылдаан, ол дээрге 1999 чылга деңнээрге, 3,7 катап кызырылган. Ниитизи-биле бүдүрүлге эрткен чылын 49472 муң рубльдиң ачы-дузазын чедирген. Эрткен чыл-биле деңнээрге, орулгазы 36 хууга өскен. РФ-тиң Чазааның 1999 чылдың сентябрь 16-да хүлээп алганы №1045 “Тыва Республиканың социал-экономиктиг байдалын быжыглаарының республика бюджединиң орулгалыг кезээниң турум өзүлдезинге таарымчалыг байдалдарны тургузарының талазы-биле хемчеглер дугайында” доктаалын күүседир талазы-биле ажылдарны уламчылап чорудуп келген. ТР-ниң Чазааның доктаалы-биле 2001-2006 чылдарда Тыва Республикага харылзааның дериг-херекселдерин сайзырадыр талазы-биле программаны бадылаан. Үстүнде айыттынган документилерге үндезилээш, амгы үениң технологиязынга дүүштүр харылзааның дериг-херекселдерин шиңгээдип алыры дүргедээн. Ооң түңнелинде республиканың коммуникация четкилеринде сан-чурагай-биле ажылдаар дериг-херекселдер шиңгээдип алдынган.

Харылзаачыларның кол сорулгазы—электрилиг харылзааның турум болгаш бүдүрүмчелиг ажылдаарын хандырары, телефон харылзаазын организастаары база ырак чурттакчылыг суурлар-биле дамчыдылганы дүрген чедирерин, ооң-биле чергелештир республиканың көдээ черлеринде телефон харылзаазын, чаа технологияның баазазынга дүүштүр эде кылыры көрдүнүп турар. Ол дээрге 660 км санныг шугумну немей кылырын организастаары, кожууннарга 14 муң санныг автоматчыттынган телефон станциязын немей тудары. “Интернет” четкизинге 1000 абонентилерни киирерин хандырар болгаш өске-даа ажылдар көрдүнүп турар. Бо-ла көрдүнген ажылдарны кылып чорударынга 307,7 млн. рубль көрдүнүп турар.

Көдээ чурттакчылыг черлер-биле телефон болгаш радио харылзаазын катап тургузар база хуусаазы эрткен өрелерни эгидер талазы-биле 8 кожууннарның администрациязы-биле каттышкан доктаалды эрткен чылын хүлээп алган. Бо чылын Кызыл хоорайга сан-биле ажылдаар АТС-тиң ийиги ээлчээн ажыглалга киирген. Сан-биле таарыштырар “TWSP” станцияны ажыглалга киирген сөөлүнде тус черлерге болгаш зоналар аразынга харылзааны моон соңгаар сайзырадырының хемчеглери алдынар. Ооң түңнелинде зоналар, хоорайлар болгаш делегейниң автоматтыг четкилери-биле 11 кожууннарның харылзажып болур аргазы тургустуна бээр. “EWSD”-ниң ийиги ээлчээ ажыглалда кирген, ооң ниити хемчээли 30184 точкалыг. Туран, Чадаана, Шагаан-Арыг кожууннар төптеринде өзүлде чок, Ак-Довурак хоорайда кабельдерни оорлап аппарганындан өзүлде немешпээн, 1100 телефон точкаларында бо хүнде 171 телефон ажылдап турар. Спутник таварыштыр Бирюсинскиниң УАК-9-туң 60, Новосибирскиниң УАК-1-ниң 60 саннар дамчыштыр ажылдаар каналын ажылдадып тургускан. Мугур-Аксы-биле кыска чалгыгга ажылдаар дамчыдыкчыны ажылдадып тургускан. 2000 чылда төлевирлиг телефон харылзаазы 1999 чыл-биле деңнээрге, 44 хууга өскен.

Көдээ черлер-биле болгаш кожууннар төптери-биле телефон харылзаазы 1999 чылдың деңнелинде хевээр. Көдээ чурттакчылыг суурларның харылзааның ачы-дузазы-биле хандырар айтырыглар чедир шиитпирлеттинмейн турар. Радио дамчыдылгазының ачы-дузазын Кызыл хоорайда 4700 абонементилер ажыглап турар. Сарыг-Септиң электрилиг харылзаа белдири кожууннуң 4 чурттакчылыг суурун радио дамчыдылгазы-биле хандырып турар, а Бай-Хаакта чүгле 40 чурттакчыда радио точказы ажылдап турар. Чурттакчы чонну радио дамчыдылгазы-биле чижилгелиг хандырар хемчеглер алдынмайн турар. Телеграф харылзаазының ачы-дузазы бадып турар.

2000 чылда күш-ажыл камгалалының болгаш техниканың айыыл чок чоруунуң талазы-биле ажылды элээн идепкейжиткен. Кожууннарның харылзаа белдирлеринге болгаш бүдүрүлге цехтеринге өрттен камгаланырынга эргежок чугула дериг-херекселдер-биле болгаш материалдар-биле хандырган.

Эң-не нарын айтырыгларның бирээзи электри энергиязының хандырылгазында туруп турар. Курлавырга электри энергиязының дөстерин тудары эргежок чугула апарган. Бедик вольтулуг электри дамчыдылгазының үрелиишкиннеринден РРС 4, 7, 12, 18 үр үеде анаа турар ужурга таварышкан. Ооң-биле чергелештир озал-ондак болган таварылгада чамдык кожууннарга электри энергиязын өжүрүптер таварылгалар хөй удаа болгулаан, а чамдык көдээ суурларны электри энергиязында өрелери дээш өжүрүп кааптар таварылгалар база бар. Ооң түңнелинде харылзаа туруптарга, орулга кайыын кирер боор. Карылгалыг ажылдап турарының бир чылдагааны ында.

Бүдүрүлгениң автобаазазы эргижиреп, элээн-даа болза, кожууннарның электрилиг харылзаа белдирлерин, бүдүрүлге цехтерин автотранспорт-биле хандырып турар. Бүдүрүлгениң автоцеги кожууннарның электрилиг харылзаа белдирлериниң автотранспортунга чогуур үе-шаанда септелгени чорудуп турар. Бо чылын “Тывахарылзааинформ” федералдыг күрүне бүдүрүлгези 8 автомашинаны садып алган. Ынчалза-даа кожууннар аразында турар харылзааны хандырар техника чедишпейн турар, оларга экскаваторлар болгаш чер өрүмнээр машиналар хамааржыр.

Эрткен чылын Тыва Республиканың бюджединден 2 млн. 600 муң рубль көрдүнгени турган, оон херек кырында 800 муң ажыг рубль келген, ону көрдүнген чарыгдалдарга ажыглаан. Сан-биле ажылдаар АТС-тиң ийиги ээлчээниң тудуун ажыглалга киирерингe 838 муң рубльди бюджеттен ажыглаан, Кызыл хоорайга таксофон парыгынга деткимче кылдыр 205 муң рубльди берген. Ниитизи-биле 2000 чылда 8 млн. рубльдиң капитал салыышкынын бюджедче киирген.

“Тывахарылзааинформ” федералдыг күрүне бүдүрүлгези кожууннарда турар электрилиг харылзаа бүдүрүлгелеринге практиктиг дуза чедирер талазы-биле тодаргай хемчеглерни ап турар. Эрткен чылдың сөөлгү айларында бүдүрүлгениң удуртукчулары, ооң тускай эртемниглери Каа-Хем болгаш Таңды кожууннарга чедип, ол кожууннарның көдээ суурларын телефон болгаш радио-биле хандырылгазын хынап көрүп, боттуг дузаны чедиргеннер. Сөөлгү чылдарда Каа-Хем кожууннуң электрилиг харылзаа белдири, көдээ чонга электрилиг харылзааның ачы-дузазын чедирер талазы-биле тодаргай ажылдарны кылып чорудуп турар.

Илеткел талазы-биле сан-онал солчулгазы болган. Аңаа “Тывахарылзааинформ” күрүне бүдүрүлгезиниң килдистер удуртукчулары О. К. Тукчээ, Г. К. Бады-Сагаан, О.А.Порожневская, Н.Н. Тавберидзе, В. Н. Барахтаев, Д. Б. Чоксум, В. Ч. Салчак, О. Б. Оюн, Э. Д. Хертек болгаш кожууннарда электрилиг харылзаа белдирлериниң начальниктери Таңдыдан А. В. Суслов, Каа-Хемниң В. Б-С. Салчак, Улуг-Хемниң А. А-А. Ахматов, Чөөн-Хемчик, Эрзин, Өвүр кожууннардан Х. С. Дамба-Даржаа, А. В. Сотпа, Э. А. Ондар рынок экономиказының үезинде электрилиг харылзаа-биле ачы-дуза чедирилгезинде тургустунуп келген нарын айтырыгларга доктаап, моон соңгаар кылыр ажылдарның кол сорулгаларынга боттарының бодалын илереткеннер.

Хуралдың киржикчилери көдээ суурларны телефон, радио-биле хандырар талазы-биле айтырыг 2001 чылда эң чугула черни ээлээр, ол дээш харылзаачылар тус черде турар эрге-чагырга черлери-биле бир демниг ажылдаар сорулганы салганнар. Хуралдың ажылынга ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы Н. К. Николаева, Одаар чүүл, энергетика, транспорт болгаш харылзаа яамызының сайыды Н. О. Даңзы киришкен болгаш Тывага харылзаа айтырыын улам калбартырынга Чазактың болгаш яамының талазындан тодаргай хемчеглерни алырын чугаалааннар. Хуралдың киржикчилеринге республиканың үндүрүг инспекциязының ажылдакчылары өөредилге-семинарны эрттиргеннер.

Хуралдың түңнелинде эрткен чылда дээре көргүзүглерни чедип алган харылзаа белдирлерин, тус-тузунда эки ажылдаан тускай эртемниглерни демдеглеп шаңнаан. Бүгү көргүзүглер талазы-биле Каа-Хем кожууннуң электрилиг харылзаа белдирин тиилекчи деп санааш, шилчиир кубокту болгаш акша шаңналын тывыскан.

Сергей ХЕРТЕК.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистиң хүндүлүг улуг честевис, ачавыс, кырган-ачавыс **Юрий Байырович КУНУУЖАП** апрель 10-да 70 харлаар. Эрзин кожууннуң милиция органнарынга, КМК-га, райкүүскомга 35 чыл дургузунда чолаачының чымыштыг ажыл-ижинге олут чокка ажылдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Хөй-хөй аньяк чолаачыларны өөредип, хөй санныг шаңнал-макталды ап келген. Биче сеткилдиг, дузааргак, чонунга хүндүткелдиг кижи.

Улуг честевиске, кырган-ачавыска, юбилейи-биле өөрүшкүнү, аас-кежикти, узун назынны, кадыкшылды чүрээвис ханызындан күзеп, черге чедир мөгейдивис!

Оолдары, өөнүң ишти, уйнуктары, Кызыл-оолдарның, Намдарааларның өг-бүлези.

ДЫҢНАДЫГ

2001 чылдың март 12-де Тыва Республиканың Дээди суду Тыва Республиканың прокурорунуң хүлээлгезин күүседип турар М. И. Санчайның билдириишкининиң талазы-биле негелде херээн көргеш, 1993 чылдың октябрь 21-де хүлээп алганы Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) 22 чүүлүнүң 7, 8 кезектериниң база 73 чүүлүнүң 15 пунктузунуң Тыва Республиканың Национал Банкызының удуртукчуларын Тыва Республиканың Президентизи томуйлаар болгаш албан-дужаалындан хостаар деп кезээ федералдыг хоойлуларга чөрүшкек, күш чок болгаш ажыглаттынмас деп шиитпирни хүлээп алган.

ШЫНАРЫН МАГАДЫЛААН

“ДВИНА” деп бензин кудар чер Лесосибирск заводунга бүдүрген

эмаль олифаны

болгаш доскаарларда бирээзи-ле **40 кг**

солидолду

садып тур. Оларның бедик шынарлыг боопту турарын магадылаан.

Телефоннары: 91-675, 91-566,

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТЕЛЕКӨРҮКЧҮЛЕРИНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

2001 чылдың март 15-те ОРТ телекомпаниязының телепрограммазын Чөөн-Сибирьниң девискээринче дамчыдып турган “Экран-М” деп харылзааның эдеринчизи бодунуң турган орбитазындан чайлай берген. Ооң түңнелинде Тывада ОРТ программаны дамчыдып турар теледамчыдыкчылар ажылдавайн турар. Ол эдеринчи бодунуң ажылдаар ужурлуг хуусаазын 3 катап ажыр ажылдаан. Акшаландырыышкын чогундан ону үезинде солуваан.

Бо хүннерде Красноярск хоорайда “НПО ПМ” деп ракета-космос бүдүрүлгези чаа “Экран-М” деп харылзаа эдеринчизин кылгаш, бо хүннерде Байконур космодромдан өртемчейже “Протон” деп ракета-биле салып үндүрген. Апрель айның төнчүзүнде Чөөн-Сибирьниң база Тываның девискээринде теледамчыдыкчылар ОРТ программазын дамчыдып ажылдай бээр.

Шагаан-Арыгда, Чадаана, Кызылда теледамчыдыкчылар эрткен чылдан эгелеп өске эдеринчиден сигнал хүлээп алыр чаа үениң дериг-херекселин ажыглап турар. Тываның теле-радио дамчыдар төп акшаландырыышкын чогундан оон ыңай ындыг дериг-херексел садып шыдавайн турар. Чамдык районнар төвүнче “Тывасвязьинформ” харылзаа бүдүрүлгезиниң радио релелиг шугумунуң дузазы-биле ОРТ программазын дамчыда берген.

Россия Федерациязында Харылзаа хайгаараар Тыва Республикада эргелели.

ЧАГААЛАР

НОМЧУКЧУЛАР САНАЛДАП, СҮМЕЛЕП ТУР

ӨГ

Өгнү бактаар үе база турду. Ыштыг, бустуг, соок, самдар дээш чер шаанга киир бактап турдувус. Ынчалза-даа чырык, чылыг бажыңны тудуп алгаш, ооң чанын орта өөвүстү тип алыр турдувус.

Өгден арат кижини дек адырып алыры болдунмас деп чугаалап болур. Чүге дизе өгнүң эки-багын чүгле көшкүн арат билир. Өгнү чүс-чүс чылда болбаазырадып, чаартып, септеп келген кижи көшкүн арат болгай. Ынчангаш көшкүн араттың чогаалы дээримде ужур-ла бар. Өг дээрге болбаазын, нарын эдилел болур. Бузуп, көжүреринге-даа чиик, эптиг.

Өгнүң тигеринге, улуг-ла дизе, үш шак хире үе негеттинер. Ындыг дүрген кылып алыр эдилелди тывары берге. Арат кижи чылда дөрт-беш катап одар солуп көжер, ынчангаш өг дег чиик, дүрген өглеп алыр эдилелди тыппас бис. Өгде артык чүве чок, ында бар эдилел шупту ажыктыг, херек. Ындыг болганындан арат кижиниң өө дээрге меңге эдилел болуп келген. Өгнүң ожуун демир суугу-биле, чок болза даг дүгүнден кылган суугу-биле солаан. Ынчангаш ыштылбас. Ам оон чылыг, чырык чүве чок.

Шаанда арат кижи өөн чылдың-на кидис-биле септеп ап чораан. Хой дүгү тывылбас апарганда, өгден чарлыр ужурга таварышкан, өгнү каггаш, бажыңче кирген. Каш малын одарладыр чер тывылбастаан. Чамдык кижилер мал кадарарын кеңгүс уткан. Оорланыр багай чаңчылче сундугар апарган.

Өг чокта мал азыраттынмас дээрзи билдингир. Көшкүн арат көвүдээн тудум, өглерниң ыжы база катап аккөк дээрже шөйлүп үнген. Өгнүң ажык-дузазын төп черден келген аалчылар безин үнелээр ужурга таварышкан. Чүге дизе ол анаа-ла-бир чүүл эвес, өгнүң ыяжын тускай чиик, бызыг ыяштан кылыр. Ону кижи болганы кыла албас. Шевер, тускай өг ыяжы чазаар тускай херекселдиг кижилер кылыр. А өгнүң ыяжын база тускай чагыг езугаар кылыр. Ынчангаш өг ыяжы чазаар кижилерни улам көвүдедир дилеп тыпкаш, оларны бүгү талазы-биле деткиири чугула. Ам өгнүң тургузуунга кезек доктаап көрейн.

Өг дөрт кезектен тургустунар: бирээде, хараача, ооң үттерин ынаа саны-биле кылыр; ынаалар, ооң саны хана баштары-биле дең болур; ханалар, эжик, эжикти чырык болуру-биле соңгалап ап болур. Ханаларны чепти өрүп тургаш, бызыг кылдыр тудуштур шарыыр. Ынаалар уштарында хана баштарынга өй, бызыг тускай багны кылдырар. Өгнүң дөрт мөчүзүн тургускан соонда, ам шевер херээжен холдар негеттинер. Оларга өгнүң адаккызын, дээвиирин, өрегезин кылдырар. Өскээр чугаалаарга, өгнү "эъттендирер" апаар. Аңаа минчиир, сырыыр, угулзалаар, өрүүр шевер херээжен кижилер херек. Өгнүң адаккызын, дээвиирин, өрегезин дооскан соонда, базырыглар курларын эжип, бүрүн доозар. Ынчан өг болганы ол.

Шаанда чаа өгленген аныяктарга чаа өгнү тиккеш, ада-иези малының аразындан малды үзүп бээр турган. Кезек када өгнү ажыглаары уттундуруп бар чыткан. Өгнүң дугайында база катап сактып келгени көшкүн араттың амыдыралында база бир чаа болуушкун болур. Ооң бир көскү чижээ "Эң эки өг" деп конкурсту чылдың-на эрттирип турары. Шак бо эки эгелээшкинни моон-даа ыңай бүгү тала-биле деткип хөгжүдери чугула деп бодаар мен.

Валерий ШАРАВИИ,
пенсионер.

"ООР КЫЛБАС ЧЫЛ" БОЛДУРЗА...

Ада-төөгүден ап көөрге, Тывага оор турбаан. Бистиң Тывавысты революция мурнунда чылдарга чедир чонну манчының чиижең кыдаттары Моол биле Тыва чуртун боттарының эрге-чагыргазының адаанга киирип алгаш, тывалардан хөй түңнүг үндүрүг хавырып турган. Ооң кадында чиижең садыгжылары бөдүүн, чер четпес бистиң чонувусту арга-хорга-биле хамык малын чиик өртектиг эвээш бараанга орнап, дарлап чоруп турда, арат чоннуң аразындан экерэрес кайгал оолдар тывылган. Олар бодунуң хан-төрел кижилериниң эрээ-халаанга шыдашпайн, Кыдатче сүрүп киирип турган хөй мал-маганның чүгле эвээш кезиин дедир сүрүп эккеп турганын улуг назылыг өгбелеривис ам-даа билир.

Төөгү дестүг, төш дазылдыг дээр. Оор-даа болза уктуг, дестүг болгай. Манчы кыдаттарны базып каарга, удавааннда эрге-чагырганы коммунистиг партия холга алгаш, ам чүге чедирип эккелгенин билир бис. Ол үеде Тывага оор тендиш дивес багана кылдыр балдыры дыңзаан. Ам ол үени бодаарга, бир талазында, хөлчок эки, а өскезинде, шуут малы чок кара ажылчын кижи база изиг хан, эът чиксээр-ле болгай. Кожазын оорлаары дээрге, дөмей-ле күрүне малы бар болгай. Үе-биле мынчап келзе-келзе, оорнуң бызыглананы ол хире болган.

40-50 чылдар бурунгаар Сеңгин чаңгының кады төрээн дуңмазы Сүрүң дузалакчының оглу Чамыяң башкыны (хүрээге ажылдап чораан) Улуг-Хемниң Көк-Чыраажеийи инек, бир аът, он ажыг хой, өшкү арттырып бергеш, бай ызыгууртан дээш малын хавыргаш, шөлүпкен дээр. Чаа чурт, өске черге чаңчыкпайн, кара хуналыг, он ажыг хой, өшкүзү Көк-Чыраадан тура, анай-хураганы дооза ончаменди Сүт-Хөлде өдээнге кылаштажып кээп турган.

Ха-дуңма, чонум! Бис өскээр, өске орукче бар чыдыр бис. Ол өске орукту маңгыс оруу дээр. Бистиң ада-өгбелеривис чүгле ааска өй кылдыр үениң аайы-биле алыр чүвени ап чораан. Ам бо үеде бис боттарывыстың холдарывыста аъш-чемни хунаажып чип чоруур апардывыс. Бодум ескүс анайым, хумуң туткаш саар хунам, инээм, чавыдактап мунар чавам-даа чок. Кижилерниң аас-кежии иеринде база бар. Черден-не халбактанып, ажылдап, шимченип чоруур болзумза, мал чоорту тыпты бээр боор дээрзинге бүзүреп чоруур мен.

Ынчангаш эргим чонум, мээң силер бүгүдеге сүмем болза, бо чылды "Оор кылбас чыл" кылдыр Тывага чарлап алырын бүгү тыва чонумдан дилээр кижи-дир мен. Силерниң бодалыңар чүл?

Бак-ла чүве ыңай турзун, өршээ!

Марат МОНГУШ.
Суг-Аксы суур.

БИБЛИОТЕКА ХЕРЕК БЕ?

Бистиң Кызыл-Тайга ортумак школазының библиотеказын эрткен 1999-2000 өөредилге чылы эгелээр мурнунда-ла чартык ажыл хүнүнче шилчиткен. Чылдагааны — эвээш өөреникчилерлиг школага хамааржыр бис. Бистиң кожуунда ийи школа бар — Кызыл-Тайга база Ак-Даш.

Мен бо ажылымда 13 чыл ажылдап турар мен. Бодум номчуурунга дыка ынак болгаш чаа үнген ном бүрүзүн садып ап чораан кижи мен. Ынчангаш бажыңымда хуу библиотекам база шору, сонуургаан кижилерге берип, номчудуп-даа турар мен. Ам бо бүгү чүвениң өртээ улгаткан берге үеде ном безин садыплаары барык-ла болдунмас апарган. Ол-даа канчаар, кижи амыдыралын канчап-даа туда бээр болгай. А библиотеканың ажылдаар шагы эвээш боорга, өөреникчилерге дыка-ла каражалыг-дыр деп көөр-дүр мен. Чүгле 3 шак 30 минута иштинде библиотека ажылдаар. А хаар дей бээрге, бичии номчукчуң "Башкы, манаптыңар, мен бо солунда чүүлдү төндүр номчуптайн" деп ээрежир ийикпе азы шуут чоруур хөңнү чогу арнындан илдең болур. Шак чедишпес боорга, 2-1 ховар номнарны бажыңнарынче берип каар мен, а ол ышкаш солуннар, сеткүүлдерни олар айыткан хүнүнде эккелбейн баар, чамдыкта кижи база таварышпайн баргылаар, бажыңнарынче сүрер тавалгалар туруп кээр. Кижи аңаа база хөй үезин чидирер. Чамдыкта номун, сеткүүлүн чидирипкен суг болгулаар.

Библиотеканы чылда ажыглааны дээш бир өг-бүледен 25 акша дадывыр төлээр кылдыр шиитпирлеп алгаш, кирген акша-биле номнар садып ап турар бис. Ооң мурнунда чылын "Шын" солунну база дадывыр акшазы-биле чагыдып номчуп турган бис. Ам бо чылын база чагыдып алыр бис. Чүгле багай чүве номчукчуларга шөлээн номчуттунар үе чедишпес, эң ылаңгыя часкы үеде доозар класстар өөреникчилери конгчуг хомудаар чорду. Литературлуг солун оюннар, кежээлер, конференциялар, диспуттар дээш янзы-бүрү массалыг хемчеглерни эрттирип турган мен. Уругларның номга сонуургалы күштелип, библиотекаже доктаамал кээрлерниң саны көвүдеп келир чүве. Ам ол ажылдың байдалы кудулап эгелээнин билип тур мен. Чүге дизе немей төөгү кичээлдери эрттирип турар мен, кичээлдерге белеткенип алыр үе бодумга херек апарган.

Үе чедишпезинден башкылар база эң ховар, херектиг номнарны бажыңнарынче алгаш, дедир эгитпейн туруп бээрге, ону сүрүп кылаштаары дыка берге боор-дур.

Бистиң школа библиотеказының доктаамал турар чери чок чылдың-на көжери шуут чаңчылчаан. Харын 1 чылда 3 катап-даа көжүрүп турду. Мынчап турарга номнар чидери чидип, үрелири үрелип калган боор. Тыва номнарны бодум бажыңымдан библиотекага суг үргүлчү аппарып каар мен. Дыка хөйү читкен. Көш саны меңээ дыка аар, ам канчаар, чогум ажылымга ынак болгаш кызып чоруур кижи мен.

Фондуну долдурарынга чамдык эки ада-иелер-даа, башкылар-даа, доозукчулар-даа дузалап, хөй номнарны белекке берип турарынга дыка өөрүүр мен. Оларны дыка хумагалап, номчукчуларга берип кааш безин үреп кааптайн-на, чидириптер болду бе деп бодап, сагыш аарып чоруур мен.

Каш акша камнап аар дээш, бичии чаштарның сонуургалын боогдап, чырыкче чүткүлүнге шаптыктаарга болур бе? Бо дугайын чүгле мен эвес, ада-иелер безин чугаалажып, хомудап турар. Эде көөр арга бар ирги бе деп идегел-биле бижидим.

Лидия ОНДАР.

ДУЗАЗЫ ДЭЭШ

Эрзин кожууннуң Мөрен суурда почта салбырының эргелекчизи Эмилия Аракчаа — шалыпкын, чонунга хүндүткелдиг, ажыл-ишчи кижи. Чылдың кайы-даа үезинде солуннар чагыдылгазы дээш бар-ла аргаларны ажыглап, тывынгыр ажылдап турарын суурнуң чону билир. Ынчангаш-ла боор, бистиң суурда ийи-чаңгыс кижи чагыдылгалыг деп чүве чок, солун номчуурунга чаңчыккан улус, чагыдылганы үе-шаанда кылдырып алган деп болур.

Часкы үеде суурнуң чурттакчы чонунга картошка болгаш ногаалар үрезинин бо-ла сада бээр. Эрткен чылын бодум хуумда мен Эмилиядан 2 шоодай картошка үрезинни садып алгаш, олурткаш, күзүн оон 28 шоодай дүжүттү ажаап алдывыс. Ол дээш почта салбырының эргелекчизинге солун дамчыштыр өөрүп четтиргенимни илереттим.

Чечекмаа САДИ.
Мөрен суур.

ЧЕТТИРДИВИС

Эрзин кожуунче автобус халывастаан турду. Хуу машиналарга олурарга, хөлезини — 130 рубль.

Президентивис Ш. Д. Ооржактың Эрзин кожуун чагыргазы-биле (К. Мон) кады ап чоруткан хемчеглерниң соонда, автобус халып эгелээн. Чон амыраан. Эрзин биле Кызыл хоорай аразынга аргыжары хала чок апарган. "Чазактың саралазы" ол аразынга неделяда 3 катап халыыр. Билет өртээ 68-ле рубль. Ынчангаш ону чогумчалыг шиитпирлээн даргаларывыска эрзинчилерниң мурнундан өөрүп четтиргенивисти илереттим.

Седип МОНГАЛ.

БҮЗҮРЭЭР МЕН

Хуу ажыл-агыйлыг, колхоз-даа турган үелерде, совхоз салбыры апарганда-даа Кызыл-Тайганың чер базар бүгү малы Үстүү-Ишкинге турган. Тарылга шөлү шоолуг эвес. Чөп ажыглаар болза, мал чеминге болгаш малчыннарның боттарының херегледингe тарылга шөлдери четчир болгаш артар.

Кооперативтиң малын чүзүн аайы-биле чежени-даа өстүрүп болурунуң бызыг магадылалы — одар-белчиирлиг өдек-кыштаглар четчир. Ам дээрезинде хөнүп алыры-биле 5 муң баш хире ангор өшкүден тутса ажырбас деп бодаар мен. Оларны 250 баш кылдыр 20 коданга чүге тургузуп болбазыл? Чыл санында 2 муң баш серге, оларның назыхары улгадыр өргеннерин күрүнег садар. А немей төрээннерин ооң дуюун дөмей-ле тургузуптар.

Кызыл-Тайга кооперативиниң перспективазының дугайында мээң бодалым мындыг. Ортумак сан-чурагайлар-биле санаарга: бир башты 35 кг дээш садарга, диригe деңзизи-биле 70 тонна болур. Бир килограммны 26 рубль дээр болза, 1 млн. 730 муң рубльдиң орулгазын алыр. 5 муң өшкүнүң бир баштан 800 г дүк алыр дээр болза, ниитизи-биле 4 тонна дүктү ап болур. Бир килограммны 109 рубльге садарга, оон 400 муң рубльдиң орулгазын ап болур. 20 малчынга ай санында 1 муң рубльдиң ажыл төлевирин төлээр болза, чылда 240 муң рубльди чарыыр. Тускай эртемниглерниң, контора аппарадының ажылдакчыларының шалыңынга, кыварчаар материал садып алырынга ортумак чарыгдалды санаарга безин орулгалыг апаар. Орулгалыг апаарга-ла, ажыл-агыйның байып эгелээни ол болур.

Садыг холушкак бараанннар садыы болур. Аңаа чондан алгы-кешти, ааржы-саржагны, малды чайын диригге, кыжын эъдин ыңай-бээр садыпсаарып ап болур. Аң-меңни, өлүк-кештиг, кат-тоорукту база чондан садып алыр.

Кооперативтиң чижекуставы, ооң экономиказының келир үеде хөгжүлдезиниң планын комиссия ажылдап кылган сөөлүнде, бүгү кежигүннерниң хуралынга күштүг кылдыр бадыладыр.

Кооператив төвүнге чырык черле херек апаар. Чайын Үш-Белдир курортунда суг-биле ажылдаар, он киловатт күштүг, өртээ чиик моторну саткаш, Ишкин суу-биле ажылдадыр болза ажырбас. Чоорту кооперативтиң ажылы улам хөнүп, дузалал ажыл-агыйлар, ыяш дилдирер биче хемчээлдиг чер-даа тургузар апарза, дизель моторун саткаш, салыр. Үе чаңгыс черге турар эвес, хөгжүлде оон-даа ыңай шуудап сайзырай берзе, Мөңгүн-Тайганың Мөген-Бүренде ышкаш биче ГЭС-ти чүге ажылдадып болбас деп...

Сөөлгү үеде кайда-даа дидим, келир үеде ажыктыг ажыл-херек бүдүрер дээн кижилерни Чазактың талазындан шыдавыже дузалап турар апарганы кончуг эки. Бир эвес Ишкин кооперативинге садыг ажыдар, туризм ажылын чорудар дээр болза, ТР-ниң Хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чери, ТР-ниң Туризм департаментизи деткиир, дузалаарынга белен-дир ийин дээрзинге бүзүрээр мен.

Сегбе ОНДАР.
Күш-ажылдың хоочуну.

Бодал

ТУРГУЗУП АЛЗЫВЫССА...

Силерге бодумну таныштырайн. Мени Александр Седен-оолович Самдан дээр. Баштайгы ажылчын базымны "Сукпак" совхозтан эгелээн мен, шаңнал-макталдыг-даа ажылдап чордум. Ам мээң хөрээм өйүп чоруур айтырыым мындыг: "Сукпак" совхозту катап тургусса...

Тывага хуужудулга эгелей бээрге, чамдык чазый кижилер, харысалга чок удуртукчулар ниитиниң өнчү-хөреңгизин, мал-маганын боттарынга шиңгээдип, төтчеглеп эгелээннер. Ооң уржуундан "Сукпак" совхоз сандарап дүжүп калган. Мен-даа өскен-төрээн Бай-Тайгамче чоруй баргаш, төрелдеримге дузалажып, 10 чыл хире ажыл чок чурттап келдим.

Аныяк тургаш ажылдап эгелээним бо совхозту катап тургузуп алыр дээш сүрүшкеш, чадашкан мен.

Хүндүлүг тыва чонум! Колхоз-совхозтарывысты катап диргизип алыр дээш оралдажыылыңар! Көдээ ажыл-агый дээрге өгбелеривистен кылып чораан амыдыралывыс-тыр. Ол чокта кайы-даа чуртка амыдырал чок. Ынчангаш шаанда өгбелеривис канчап шеф аргазы-биле школа тудуп, уругларын өөредип чораан-дыр. Бис база ынчалдыр совхозувусту эде тургузуп алзывысса.

Александр САМДАН.

ШЫГЖАМЫРЛАР

Мээң улуг назылыг төрел чонум Хемчиктиң Улуг-Хемче кирген аксы ол чоок-кавыга чурттап чораан кезек Саттар "Хостуг арат" деп солуннарны доктаамал чагыдып номчуп, кадагалап чораан чүве.

Хой кадарыптар кылдыр өзе бергеш, чайын, чазын, күзүн ол-ла хой кадарып чораан черлеримде куйлар эргип, оларны бакылап сонуургаар чордум. Ол ынчап чорааш, шаандакы улустуң куйларынга шыгжап каан дериг-херекселдерин, эт-севин бола көөр мен. Ол үемде ачам суг Үрбүн, Кашпал аңаа чурттап чорда, база-ла дагларга куйларда шыгжаттынган лама, хамнарның судурларынга бо-ла таваржы бээр чордум. Ол судурларны пөс-биле кончуг камныг ораагаш, өлчаъс дүшпес кылдыр шыгжап каан боор чүве. Оларны бичии кижи сонуургап, чазып "хынап" көөр-даа мен.

Сөөлзүредир ада-ием боттарының чурту Хемчик аксынга чурттап чоруур үезинде школа назыны четкен мен. Ынчан база-ла кыштаглар, күзеглер чоогунда хая-даштыг, куйлуг дагларга хой, өшкү кадарып чорааш, өөренген чаңым-биле хая, дашта куйларны бакылаар мен.

Ол бакыланып чорааш, бола бир солун чүүлдерге таваржы бээр чүве. Кончуг камныг дүрүп каан улуг шарыглыг саазыннарны чазып көөрүмге, солуннар боор чораан. Солуннарны сонуургап, номчуп көргеним соонда, уш-баш чок октавайн, камныы-биле дүрүп, чыткан черинге салып каар мен.

Ооң соонда чылдарда Чаа-Хөлге колхозтар тургустунуп эгелээн. Ынчан ол девискээрге колхозтуң малчыннары, оларның ажы-төлү ол шыгжамырга таваржып турганнар чадавас. Бир эвес шыгжамырны үреп, төтчеглевээн болза, эрги солуннар ол хевээр чыдар боор деп бодап чоруур мен.

30-40 чылдарның солуннарын чагыдып номчуп чораан, ол ынчаардагы чонувус ол үениң чуртта, областа болуушкуннарын, чаартылгаларны солуннар арнындан көрүп, таныжып турганы илдең. Солун дамчыштыр чон бижикке өөренип чораан болгай.

Ынчан солун чагыдылгалыг, ырак-узак тайга, сында чурттап чоруур хуу амыдыралдыг арат чонунга харылзаа ажылдакчылары солуннарны онча-менди чедирип берип, тарадып турганын билир мен.

Үстүнде чугаалап турар чүүлүмге хамаарыштыр маңаа демдеглексээрим болза, ол чагыдып алган солуннарын аал ишти номчуп танышкаш, чаңгыс черге чыып көктээш, чурумнуг бөле шарааш, кыштааның чоогунда куйлар иштинге шыгжап турганы ол. Чүгле солуннар эвес, чайын чайлагларже көжүп үнерде кышкы артык хептерин, херекселдерин куйларга шыгжаар чаңчылдыг чон чүве.

Улгады бергеш ол куйларже-даа, кырганнарым чуртунче-даа чедер шөлээн үе тыппас болганым-биле ол солуннарның хуу-салымын билбес боор арткан мен.

Какпак САТ.
Кызыл хоорай.

Салчак МОЛДУРГА

СЕЗИНЧИГ ХЕРЕЛДЕНИИШКИН

● *Барымдаалыг чечен чугаа* ●

(Уланчызы. Эгези № 37 "Шында").

Бичиимде менден улуг демги акым Хунан сылданы бээрге, хогдурган хам үдеп тура, оглаа аътка чуура бастырган бир майыының хоочуралы көш үезинде киргеш, шимчеп чадап каан ачавыс эжиктиң адаккы эргининге чедир соястап четкеш, мырыңай-ла өг баарында хемчигеш эриинде бир-ле чүве бараадап ора, Хунан акымны кый деп алды:

— Мыя хорум эдээнде тарбаганны көрүп тур сен бе? Чаа-ла өлерти түлеп чоруур чүве-дир, кежээки одар хайдынып чорбас ийикпе. Ортун кара мылдыкты эккелем, октуг чүве, мажыга дээптиң, оваарымчалыг бол — деп сагындырды.

Боо-даа келди. Ашактың чанынга уннаштыр чыда дүшкеш, эргинде хөлдээн мылдыктың хараалын эдерти көөрүмге, оъттаан тарбаганга дужаажып кээри билек, боо-даа чык-ла диди. Дээпкени-ле ол боор, дарс дээн тунуксумаар дааш дыңналды – тарбаган согаңайнып, даш хозунче союп бар чор.

— Бажынче-ле шыгааган кижи болгай мен, даш алдында үңгүрлүг боол чадавас, кирбээнде, демир илбээвисти алгаш, халы. Солагай, бакка деген болза, хей-ле үңгүр иштинге өлүр – дээри билек, бурт дидим. Тарбаган, оон ыңай үңгүр-даа чок даш алдында өлген чыдыр. Анаа, диригдаа тарбаганны хорум хозундан илбектеп аар чер-ле болгай бо! Чүгле хөрээнде, белинде, каш-ла черде сарыг дүк арткан мургуну эккелдим.

— Кежи чедишпээн чүвени сойгаш чоор, дүгүн даштын отка куйгаландыр өрттедиңер! – деп, ачавыс дужаады. Кежи-биле куйгалааш быжырган тарбаган эъди, шынап-ла, чаагай боор чүве болгай. Акым мургуну хуюктап турда, мен дужувуста көшкеде кошкар, хураганныг кезек аргар, ооң бетинде те баштаан, анайлыг чуңмалар көрүп кагдым. Үскүлешкен кошкарларның мыйызының даажы өөвүс артында энгимеде безин чаңгыланып кээп тур. Эшкедевишаан кире халып кээп, ачамга чугаалалдым.

— Чаш, чаптанчыг, чараш ажы-төлдүг, кем чок аңнарның бирээзин база боолазын дээриң ол бе, тенек язы? Чаа чуртту ээ көрген хөөкүй амытаннарны ынчап болбас чүве-дир! Чаңгыс-даа болза оранның чижик аңын алдывыс ышкажыл. Олчаны чаңгыс дивес, кежикти биче дивес, чүү-даа чүве өйлүг боор чоор, кулугур! – деп, ачам мени чаңчап, сургап олурда, Артис акым 5-6 хире улуг кадыргылар шелип алган бо келди!

— Көрбес силер бе, кужур Үзүктүң ээреми суг куртун (ачавыс балыкты ынча дээр кижи) база хайырлаан-дыр. Даштын белен изиг хүлге оларыңны хөөп, быжыр! – деп, ашак Биче-оол акывыска дагзып кагды.

АЧАВЫСТЫҢ СУРГААЛДАРЫ

Куйгалап, кулча бызааш, быжырган мургу эъди, хүлге хөөп, соргураткан, чаагай чыттыг кадыргылар —амдансүүзүннүг кежээки чемивис үезинде ачавыс бисти, оолдарын, черле элээн хандыр угаадып, сургаар деп барды ышкаш. Ол чугаазын арай ыраактан эгелеп алды.

— Бо-ла мынчалдыр үргүлчү чайлаглап кээр болза, кижи эът муңзавас, мал-маганда-даа өлүрүп чиири албан эвес, ачы-буянныг-ла оран ийин мооңар, чүгле артык, бак сеткил-биле ыңай турзун, чайлазын, оо, өршээ, Мөңгүн-Хайыракан! Чер-делегейден аң-меңни, кушту, куртту-даа сүт-шимизин өргүп, чалбарып, тейлеп чорааш, бичебачалап колдап чип болбайн аан, оолдарым! Ынчалза-даа соң даарта деп чүве бар, чер, суг, кудайда-даа төнчү чок чүве чок. Хырын дүптүг, карак-даа ханар, пөгер ужурлуг. "Аза алганын, четкер чээнин билбес" дижиривис ышкаш, хырны мурнаан, ады соңнаан болуру дег, бак ера кайда боор!

Аганак, торлааны, уларныдаа ап көрээл. Оларның кодузунда бир түү, быйыргын сайдаштар чүгле чем болбаазырадырынга чаяаттынмаан, оран-чуртунуң ыдыын, суй белээн эът-бодунга хойлап, кадагалап чоруур, кижээ хилинчээ, чонга човуланы чок оран сартыы куштар деп, кара угаан-биле бодаар ашак мен. Бо-ла чооглап орар тарбаганывыстың биче хырнында элдеп кайгамчык айыс чыттыг ногаан оът-сиген аймаан ол та кайыын, чеже, кандыг күш-биле тып ап чоруур кужур чүве ийик, ол чаагай чыттыг үнүштүң ат-сывын ам-даа билбезимден ыядып, чөгенидаа бергилээр үгүлүүт мен.

Кыштаавыстан чүгле кара суг кежир, каш-ла базым черде, кызыл ижээнни бир-ле катап кезек ашактар дой-дой довуракты от-көс-биле эргизип, дуй тептинген үңгүрнүң аксын озук, лом-биле деже шаап, олче хөрүк-биле ыш үндүрүп, ижээнни аламалай каскаш, бир аал тарбаганны төл-дөзү-биле когун үскенивис чаржынчыг-ла болган! Кодан сыңмас мал-маганныг, тараа-быдаалыг ора-ла, чүгле сонуургак хөөн-сеткил хандырар дээш кара албан-биле аан! Уяда ыш-биле эрте берген тарбаганнарның бирээзи арта дириг, өлүг өөрүнүң аразында согаңайнып орган болбазыкпа!... Бурган, өршээ, багын миннир – бачыт арыыр, тарбагандан хайыраканга чедир ижээн хоозурадыры – аңнаашкын эвес, үүлгедиг дээрден өске, чүү дээр! Ооң соонда ижээн аалдап, аглаарындан ырмам сынган, чажым чанган, ол сөөк чештинер кеземчени силерге сагындырыг, кичээл болур кылдыр, дириг чорааш, төөгүп кааным-на дээре, оолдарым! Тарбаган чыт хап, дааш ап, бузуп-даа билир, оваарымчалыг, эрес аңчыгаш болдур ийин, ооң чарнын, кулаан моол элчиннер куйлуг бижик иштиге суккаш, манчылар хаанының мергенин азы мугулайын шенеп көөрү-биле чажыт харылзаага ажыглап турган, төөгүлүг амытан-дыр, ажы-төлүм — дээш, ашак биче оожургап алгаш, уламчылады:

— Курумда оттук-бижекбиле кады эдилеп чоруурум хаван азыының төөгүзү ам чаа чугаалааанымдан шоолуг-ла дээредевес. Кыштаавыс адаа боомга кирип келген чаңгыс черлик хаванны 3-4 хире ашактар сегирткеш, арай боорда тынын үскен. Ол бистиң-биле ачыр-дачыр демисешкеш, бирээвистиң аъдының иштин, өскевистиң ужазының коң эъдин азыы-биле чара өрээш, өлүр мурнунда өжээнин ап шыдаан-даа хөөкүй!.. Ужазын чара кыйдырган үш-адарлыг бардам аревэчиге ол харын кеземче болган чүве! Кагай азыы эр кижиниң каасталгазы боорга, курда дериг-херекселим-биле кады эдилевишаан чор мен. Силерни чер чүвезинге кээргел, хайыра чок дээш эвес, камныг чорзун дээш, сургап ор мен, оолдарым. Ам суг куртунуң үүргене чажар өйү эрткен боорга, Артисти балыктаарынче сагыш алындырыптым, беш-алды кадыргыда-даа кемниг чүү боорул аан, чамдыктар ышкаш, өй-хемчээл чокка үүргенелээр кадыргылар-ла шүүреп болбас! Шаанда бистиң бо-ла кавыдан бир чазый эр бир дунчу балыктың когун үскен, оон улам хоптактангаш, чаа төрээн чуңма аткаш, анайының думчуун кадырып өлүрген, боду аарааш, база кадып өлген болгай, амылыг амытаннарның хилинчээ четкени ол-дур!...

Бо девискээрге бөрү аажок тевер, төрүп өзер чер. Ооң бөрзектер доруктурар чаглаан хирээн дээр. Куду Кара-Белдирде Кызы-Хирээн деп черниң ады оон укталган. "Даг көргенде, бөрү омак, кокайны буттары тоттурар" дижиривис-ле шын. База-ла бо кавыга бир тенекпей чүгүрүк аъды-биле бөрү сүрүп, шалбадааш, оозун моорады төрепчилээш, аксын баг-биле шидээш, кежин тулуптай сойгаш, думчуунуң бажынга ызырындыргаш, салыпкан дораан, кезек кара булут келген соонда, долу, диңмирээшкинниг чайык ону чаңныы-биле ойнап каан болбазыкпе!.. Кудай килеңнээни ол-дур! Бөрүнү көк дээш эвес, аң, мал кырар боорга, өлүрер араатан-дыр. Бистиң Салчактар аймаандан Хойлаарак акыңар бөрзектери-биле кады, 200 ажыг аскыр, кыс бөрүлерни узуткааш, шаңнал-макталга четкен болгай!.. Чаа чуртка келгенивистиң бо баштайгы дүнүнден эгелээш, майгынынарны хой чанынга тип, кодаңарны эки күзеттеңер, оолдарым! – деп чагыг-биле ашак сургаалын доосту...

(Уланчылыг).

БӨГҮН — ДЕЛЕГЕЙНИҢ КАДЫКШЫЛ ХҮНҮ

Чуруктарлыг репортаж

ЭМНЭЭШКИН ТӨВҮНДЕ

Республиканың уругларның кадыкшыдылга-эмнээшкин төвү тургустунганындан бээр чаа-ла бир чыл болуп чорза-даа, найысылалдың болгаш кожууннарның чурттакчы чонунга элээн билдингир апарган профилактиктиг эмнелге албан черлериниң бирээзи.

Чаа ажыттынган бо эмнелге албан чери мооң мурнунда улусчу эмнээшкин төвүнүң баазазынга эде тургустунуп, кадрлар-биле немей четчелеттинип, быжыглаттынган соонда, мында ажыл хайымныг деп болур. Төп ийи аңгы салбырда аарыг уругларның хүлээп

алыышкынын чорудуп, эмнээшкинни кылып турар. Ол дээрге эмнээшкин болгаш кадыкшылды быжыглаарының салбырлары-дыр. Салбырлар ийи аңгы-даа болза, ажылдың уг-шии болгаш сорулгазы чаңгыс — келир үениң кадык-шыырак салгалын кижизидип өстүрери.

Төпке келген уруглар бир дугаарында бүрүткел черинге демдеглеткеш, педиатр эмчиниң шинчилгезинге албан кирип, чогуур эмчилеринче бижикти алырлар. Ол шинчилгени кадык камгалал шугумунуң хоочуну, улусчу болгаш чөөн чүк медицоназының аргалары-биле аарыг тодарадырынга мергежээн эмчи Зинаида Дадар-ооловна Идам кылып турар. Эмчиниң келген уругларга кичээнгейлиг хамаарылгазы, эвилең-ээлдек аажы-чаңы база чылыг, чымчак алдын холдары ада-иениң, аарыг чаштың бүзүрелин база хүндүткелин ала-чайгаар ол чедип алыр. Зинаида Дадар-ооловна уругларның кадыкшыл байдалынга тодаргай тайылбырны бербишаан, оларны тускай эртемниглерже база эмнээшкиннерже киирер. База ол ышкаш сөөлгү үениң дериг-херекселдери — тускай аппараттар-биле түңнел диагнозту тургузарын мында шагда-ла боттандырып турар. Оон аңгыда төпте окулист, лор, стоматолог, логопед-дефектолог, психолог, нефропатолог, ортопед, гомеопат эмчилерниң хүлээп алыышкыннарынга база массаж, бассейн, компьютерге эмнээшкинниг оюннар, янзы-бүрү геометриялыг дүрзүлер-биле гимнастика (кинозотерапия), эм оъттар бары (фитотерапия), "дустуг куй", Чижевскийниң сайгылгааны-биле эмнээр, күш-культура, мануальдыг терапия (оорга сөөгү-биле холбаалыг аарыгларга), физиотерапия, ине-биле эмнээриниң болгаш УЗИ кабинеттеринге хүннүң-не кижи эңдерик.

Чижээлээрге, диагностика кабинединге келгеш, сөөлгү үениң аппараттары-биле бодунуң аарыгларын, баш мээзиниң ажыл-чорудулгазының арга-шинээн, сагыш-сеткилдиң хөлзээшкинниг үе-чадазын тодараттырып, түңнелин бижээн тускай саазынны ол-ла дораан ап алыр арга келген кижи бүрүзүнде бар.

Сөөлгү чылдарда психологтуң арга-сүмезин алыксаар, ооң сеанстарынга олуруксаар улуг-даа, бичии-даа кижилер дыка хөй апарган. Амыдыралга, өөредилгеге, кижизидилге айтырыынга таваржып келгилээр нарын айтырыгларга шын харыыны болгаш тодаргай, кыска тайылбырны олар мында ап турарлар.

Кандыг-даа аарыгның тывылган чылдагааны кижиниң мага-бодунда эргилип турар энергияның кошкай бергенинде ийикпе азы кайы хире кезээнде эргилде турупканы-биле тайылбырлаттынар. Ынчан төп улусчу эмнээшкинниң уран аргаларын ажыглап, октаргайның күжү-биле аарыг кижилерниң минниишкинниг харылзаазын күштелдирерин, мага-ботта сиңниккен кара чыргаларны арыглап турар. Шак бо таварылгада улусчу эмнээшкинниң бир хевири — октаргайның күжү-биле эмнээшкинни (цигунтерапияны) ажыглап турары солун.

Ниитизи-биле төпте кээп турар чоннуң хөй болганындан уруглар бажыңнарындан инвалид уругларга, школа-интернат болгаш Кызыл хоорайның 6,10 дугаарлыг школаларының өөреникчилеринге, 7 дугаар уруглар садындан чаштарга чурумчуткан график езугаар комплекстиг эмнээшкинни халас чорудуп турар. А кадыкшыл байдалын быжыглап, бассейнге эштип, саунага чунуп, "Кеттлер" фирманың спортчу дериг-херекселдери-биле деритинген күш-культура кабинединге дадыгыышкынны алыр күзелдиг улус доктааттынган төлевирни төлээш, дыштанып кээп болур аргалыг.

Арга-дуржулгалыг эмчилер В. П. Пашкова база логопед-дефектолог О. В. Ананиева оларның компьютерге эмнээшкинниг оюннарынга, кинозотерапия инструктору И.С. Климованың кичээлдеринге уруглар улуг өөрүшкү-биле келирлер дээрзин Республиканың уругларның кадыкшыдылга-эмнээшкин төвүнде улуг эмчиниң оралакчызы Любовь Семеновна Даржаа чугаалай-дыр. Шынап-ла, төпке чоруп тургаш, кайы-даа эмчиниң хүлээп алыышкынында улуг-даа, бичии-даа кижилерниң хөйүн эскерип болур. Чүге дизе төптүң эмчилериниң ачы-дузазын улуг улус база ап турарын оралакчы эмчи тайылбырлады. Ол дээрге бедик мергежилдиң, үре-түңнелдиг эмнээшкинниң, бүзүрелдиң, үнелелдиң херечизи-дир. Ынчангаш аарыгны чүгле эмнээр сорулганы мурнунда салган эвес, а ону баш удур болдурбазының профилактиктиг хемчеглерин организастап, уругларның кадыкшылын хайгааралга ап, эки шынарлыг ажыл дээш ажылдап чоруур буянныг мергежилдиң ак халаттыг кижилеринге ада-иениң, уругларның мурнундан "четтирдивис, эмчи" деп сөглексээн ийик мен.

Айлаң МОНГУШ.

ЧУРУКТАРДА: невропатолог эмчи Г.П.Верба, компьютерге эмнээшкинниг оюннарда база кинозотерапия кабинединде ээлчеглиг хүлээп алыышкын.

ЧОННУҢ ДЕТКИМЧЕЗИ ХЕРЕК

Бай-Тайга. Бай-ла Тайгам! Бо сөстер кижиге эргим, чоок, хөгжүмнүг болгаш бай-шыырак дыңналыр. Ол бүгү тыва чоннуң, эң ылаңгыя бай-тайгажыларның, чүректеринде шуткулуп калган, чурталганың от-сырылыг өзээ, идегели болуп турар дизе, хөөрем чок. Бай-белээди чер-чуртумга хамаарыштыр ам-даа билип алгы дег чүвелер-ле хөй. Ооң кадында ооң тургустунганындан бээр 60 чыл ою база чоокшулап орар. Сүлде бо, оран-таңды, ооращ бедик тайгалар, оргу-дески шынаа, ховулар кижи ышкаш тывылган уктуг, төрээн хүннүг, төөгү-намдарлыг чүве ышкажыл.

Шынап-ла, күрүне архивинде "Улуг кожууннарны бичеледир, үзе организастаар дугайында" тыва араттарның революстуг намының төп комитединиң секретары С. К. Токаның ат салганы 1941 чылдың апрель айда (хүнүн айытпаан) доктаал бар. Ында бижип турарын езугаар алырга, ТАР-ны капиталистиг эвес, социалистиг оруктап хөгжүдериниң демиселинге калбак ажылчы киржилгени улам улгаттырар сорулганы салып, чамдык улуг кожууннарны таарыштыр үзүп тургузарын онзалап айыткан. Ук документ бот-догуннаан Тыва күрүнениң тус чер бот-башкарылгазы-биле холбашкан үндезин хоойлужудулга болур. Ында Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Тес-Хем кожууннарны 10 кожууннар кылдыр таарыштыр организастаары көрдүнген. Чаа тургустунар кожууннарның төптери болгаш эрги кожууннарга артып каар, чаа кожууннарже шилчиир суму, арбаннарның дугайында санал киирерин Тока, Анчымаа, Байыр, Кызыл-оол оларга дааскан. Чаа болгаш эрги кожууннарның турза чогуур төп девискээрлериниң ук доктаалда ынчангы дээре-де кол төлевилел кылдыр дараазында бодалдарны киирген.

а) Барыын-Хемчиктиң чаа кожууннарының төвүн Тээли, Каргының, Мөген-Бүренниң—Мугур-Аксы болгаш эрги кожууннуң төвү Кызыл-Мажалык хевээр деп санаан;

б) чаа кожууннарның организастыг айтырыгларын шиитпирлеп, соңгулдалыг улуг хуралдарын белеткээр ажыл чорудары-биле болгаш 1942 чылдың бир айның 1-ниң хүнүнден эгелээш, ол чаа кожууннар шуут тускайланып тура бээр кылдыр бүгү ажылды дарый белеткеп эгелээрин-биле эрги кожууннарның башталгазы-биле болгаш акша-мөңгүннү тускайлап, ажылдаар 8 кижилиг организастыг бюролар тургузарын көрген;

в) үстүнде айыткан чаа кожууннарга кижи, алдын чизезин, садыг-саарылга, акша-чээли-биле, почта, транспорт-биле суларатпайн, ынчангы үеде кожууннарда бар салбырларның күжү-биле бүрүн хандырарын ТАР-ның МЧАЭ-ге, КХИ-ге, Тыва банкыга, Тыва Төпкоопка, Харылзаа яамызынга, Совавтотранска шуут дорт дааскан. Чаа кожууннар бүрүнү-биле чарлып үнер өйүнде коммунал-тудуг, электри тудуунуң, орук-харылзааның, көвүрүг, паром тудуунуң, почта харылзаазының, школа, эмнелгениң, садыг барааннның талазы-биле кандыг хемчеглер алырының ийи чыл хуусаалыг хемчеглериниң планын тургузарын күрүнениң план экономунуң комиссиязынга хүлээндирген;

г) ТАР-ның ТК-зының дараазында болур ээлчеглиг хуралынга кайы сумулар кандыг кожууннарга кирер, кожууннар төптериниң дугайын болгаш өске-даа айтырыглар талазы-биле эштер Тока, Анчымаа, Байыр, Бадыраа оларның илеткелдерин дыңнаар деп айыткан.

Мен бо чаңгыс доктаалды киирилде хевирлиг кылдыр ажыгладым. Оон эгелеп бөгүнге чедир чүү болганын республика, кожуун төөгүчүлери дес-дараалай сайгарып, өөренип көрүп турарлар. Чүгле Бай-Тайгада безин К. С. Чүлдүмге удурткан тускай бөлүк ажылдап турар. Оларның бот-идепкейин чүүлдүгзүнүп деткивишаан, солун төөгүнү манап турарывысты элдерти айтып кагза, артык эвес боор.

А мээң кол сорулгам— төрээн кожуунумнуң экономика болгаш социал байдалдарынга хамаарышкан ооң бөгүнгү хөгжүлдезинге доктаар бодаан ийик мен. Өскээр чугаалаарга, садыг-саарылгалыг рынок үезинде ук кожууннуң бойдус-байлаа, сүрлүү кужу, чөленгиижи кандыг байдалдыгыл дээн чижектиг айтырыглар-дыр ийин.

Эрткен чылын тус черниң эрге-чагыргалары Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д.Ооржактың чонга болгаш Дээди Хуралга тараткаңы **"XXI чүс чылче—экономиканың өзүлдези болгаш улусчу эрге-чагырганың быжыгыышкыны-биле кирер"** деп Айыткалында тодараттынган сорулгаларның боттанылгазын чедип алырынче угландырып келген. Чон ол дугайын ам-даа чугаалажып, кандыг хемчеглер ап турарын ужуражылгалар үезинде сонуургалдыы-биле көдүрүп турдулар.

Нити хөөнге алзып, кожуун чагыргазы база ажыл-чорудулгазын шүгүмчүлекчи езу-биле көрүп, эде-хере тудуп турарын демдеглеп каар бодадым. Ооң мурнунда эвээш-биче чедиишкиннерни улам ыңай нептередири, үндүрүг баазаларын калбартыры база кожуун бюджединиң орулгалыг кезээн көвүдедири, өнчү хевирлериниң хамаарылгазы чокка малдың баш санын өстүрери болур. Социал адырның албан черлериниң быжымчалыг ажылын хандырарынче, эрге-хоойлу болгаш корум-чурумну быжыглаарынче, кемниг херектерге удур демиселди шыңгыырадырынче кичээнгейни угландырып келген. Кожууннуң саң-хөө аргашинектерин өөренип көрбүшаан, хамаатыларның санал-оналдарын, чагыгларын, шүгүмчүлелдерин боттандырарынче күжениишкиннерни угландырып турары таварылга эвес.

Кожуун чагыргазының ажыл-чорудулгазында бир эки чүве—**чурттакчылыг суурларга чон хуралдарын удаа-дараа эрттирип турары.** Ажылдың мындыг хевири чон-биле эрге-чагырга органнарын чоокшулаштырып, бот-боттарын билчип бүзүрежир аргаларны берип турар. Ооң-биле кады бо ажылда ам-даа чедир ажыглаттынмаан аргалар хөй. Чижээлээрге, хурал-суглаага чурттакчыларның доктаамал кээр идепкейлиг кезээ киржип турар, а хөй санныг езулут херек кижилер оспаксырап, чуганың артында артып каап турары хомуданчыг. Бо талазы-биле немелде хемчеглерни алыры артык эвес.

Эрткен XX чүс чылдың төнчүзү болур 2000 чылда кожуунга амыдыралчы ужуруткалыг дыка хөй болууш-куннар болгулаан.

2000 чылдың эгезинде кожууннуң чагырга даргазының соңгулдалары эрткилээн. Ол эрге-дужаалга чаа дарга болгаш чагырганың чаа составы келген. Ажыы-биле чугаалаарга, бөдүүн чон оларга идегеп, дыка хөйнү манап турар. Ам чаа чүвени шапкынчыдып, беримчелиг бараан болуру арткан. Ажылынга харыысалга чок шала, дөгейленип калган кадрларны солуштуруп, амыдыралга чаа көрүштүг кижилерни утпайн депшидип турарын кижи бүрүзү деткиир болду. Оон аңгыда албан-дужаалды мурнунда турган удуртулга ышкаш, таныш-көрүш, дөргүл-төрел барымдаалап үлээр чорукту шуут соксадыры эрге-жок чугула. "Команда" деп сөс меңээ чиктиг, төрелзирек дыңналыр болгаш чамдык харыысалгалыг удуртукчулар орта оорганлаш алгаш, бажы эъттенип барганын анаа чон хомудаксап чугаалап турар чорду.

Бай-тайгажылар Тываның бурунгаар хөгжүүрүнге тоң чугула үлүг-хуузун киирип келген болгаш моон соңгаар-даа киирер. Олар эгелекчи үүлеге ызыгуур-төөгүзүнден сундулут. Бүгүдеге билдингир даш-чонукчулары, ус-шеверлер база-ла ында. Хувискаал үезинде чок кылып узуткап каан шажын-чүдүлге база катап Кызыл-Даг девискээринге төрүттүнгеш, бүгү Тывага нептереп тараан.

Өгбелерниң эрткен төөгүзүн хумагалыг камгалап, доктаадып аар сорулга-биле кожуун чагыргазы Тээли суурга музейни ажыдып, ажыл-херээнге бердинген мергежилдиг кадрларны белеткээринче хүн бүрүнүң кичээнгейин салып келген. Бүдүн чыл иштинде янзы-бүрү ажылдарда ажылдап турар 25 кижилерниң билиин бедидип, ажылдап турар эрге-дужаалынга дүгжүп турарын хынап көрген.

Кожуун чагыргазының организастап эрттирген шылгалдалары албан-хаакчыларның чүгле билиин бедидеринче эвес, а харын оларның чаа арга-методтарны ажыглап тургаш, үре-түңнелдиг ажылдаарынга идиг берген. Кол кичээнгейни оларның билиг-мергежилин, удуртуп-башкарарының культуразын бедидеринче угландырган.

Бай-Тайга кожууннуң тургустунганындан бээр 60 чылынга

Кадрлар-биле ажылды сайзырангайжыдар, күрүне болгаш тус чер албанының ажыл-чорудулгазын хоойлуларга дүүштүр билдилиг чорудары — хүннүң айтырыы болуп артпышаан.

Социал адырның ажыл-херектери чогумчуп, ооң быжыг турушту ажылдаарын хандырары кичээнгейниң төвүнде. Тодаргайлаарга, социал-политиканы таарымчалыг чорударынга бюджет акшаландырыышкыны чедишпес турда, ооң материал-техниктиг баазазын хевээр артырары негеттинип, чоннуң хандырылгазы чегей кезээнге социал магадылалдарны, эмчи дузаламчызын, өөредилгени, эртем-билиглерни чедип алыр эргезин хандырар. Социал айтырыгларын рынок принциптеринге, чоннуң чединмес бөлүктериниң херегледерин өг-бүлелерже чоокшуладып, эң ядыы хамаатыларга адрес езугаар дузалаарын күштелдирерин ге үндезилеттинген чурумну хажытпайн, азырадыкчы хөөннерни когун үзе чайладыры. Ажылдапкы дег хамаатыларны күш-ажыл амыдыраарының аргазы дээрзин медереп билиринге дөгүм болур ындыг хемчеглерни ап чорударын утпайн турар.

Чонга социал деткимчени адрес езугаар чорудары—кожуун чагыргазының кол сорулгаларының бирээзи. Ылаңгыя 6817 хамаатыларга бот-хандырылга кылдыр 466-893 рубльди дузалаан. Өг-бүле болгаш ие-чашты камгалаар бүгү талалыг төптү дамчыштыр 9154 рубльге материал-дыг дузаны чедирген. Гуманитарлыг дуза шугуму-биле 1275 кижиге 318750 рубльге бирги хереглелдиң барааннарын үлээн.

Өөрүнчүг чүве —эрткен чылда социал камгалалдың албан черлериниң акшаландырыышкыны экижээн. Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде эргелели, Пенсия фондузунуң кожуунда салбыры, комплекстиг төптүң хайгааралында турар кырганнарның, бертик-межел кижилерниң болгаш магадылалы кошкак өг-бүлелерге амыдырал-чуртталга байдалдарын экижидеринче угланган хемчеглерни доктаамал ап келгеннер.

Чонну ажылга хаара тудар талазы-биле тускай программазының күүселдезин амгы үеде боттандырып турар. Ындыг программалар сумуларда база бар. Чыл дургузунда 417 хамаатыларны ажылга киирген. 270 кижилерге сүмелерни, тайылбырларны берген. Ажыл чок 25 кижилерни тускай мергежилге өөреткен.

Чонну ажылга тургузар төпке эрткен чылын 1143 кижи учетка турган. Оларның иштинден 291 хамаатылар ажыл чок деп статустуг. Дузаламчы акшаны ниитизи-биле 596 муң рубльге төлээн. Пособие деңнели ортумаа-биле 280 рубль. Бо ажылды Ээр-Хавак, Хемчик сумуларында багай эвес чорудуп турарын демдеглээр апаар.

Черле ынчаш чонга социал деткимче көргүзүглериниң суму чергелиг фондуларын тургузары күзенчиг. Оон аңгыда акша-хөреңгилерни, идик-хеп аймаан тывар талазы-биле немелде хемчеглерни, мөөрейлерни чорудуп, чыгдынган чүүлдерни чединмес өг-бүлелерге дамчыдып, барааннарны чиигеткен өртектерге садар садыгларны ажыдары тоң чугула. Ажыл чок кижилерниң ачызы-биле Шуй хемниң көвүрүүн, чаагайжыдылга, мал болгаш чер ажылдарын элээн шапкынчыткан. Конкурс түңнелдерин барымдаалап, үш кижиге 7,2 муң рубльдиң чээлилерин бергени бодун боду хандыртынар чорукту деткээниниң эге базымнары болур.

Хоочуннар дугайында, "Инвалидтерниң социал камгалалының дугайында", "Уруглар пособиелириниң дугайында", "Политиктиг репрессиялардан когарааннар дугайында" федералдыг хоойлуларның күүселдези бо кожуунда эки чоруп турарын эскерип болур. Кожуунда ам 545 күш-ажылдың хоочуннары, 874 инвалидтер, политиктиг репрессиялардан 10 когарааннар, 37 интернационалчы хүлээлгезин күүседип чорааннар, 661 чединмес өрегелер санаттынып турар.

Ам кол айтырыг—**кожууннуң экономиказынга** доктаар бодадым. Үе-дүптен бээр Бай-Тайга мал ажыл-агыйлыг. Ынчангаш Тыва Республиканың Чазаа малдың баш санын көвүдедиринге, эът, сүт, дүк дужааган ажыл-агыйларга, хуу кижилерге продукция дээш немелде акшаландырыышкынны көрүп, төлеп турар. "Кызыл-Даг" көдээ ажыл-агый каттыжыышкынында алгы-кеш эттээр бичии цех ажылдап эгелей берген. "Мурнакчы", "Бай-Тал" ажыл-агый каттыжыышкыннарынга бо чылын чугайны бүдүрерин организастап кылыр. Бе саалдазын эгелеп алгаш, ооң продукциязын эмнелге, өөредилге черлеринге дужаап турар. База "Бай-Тал" көдээ ажыл-агый каттыжыышкынының баазазынга тускайлаң күрүне бүдүрүлгези кылгаш, уксаалыг сарлык өстүрерин онзагайлап көрген. Келир чылын кожуун девискээринге бир ындыг бүдүрүлгени тургускаш, өшкү өстүрерин чедип алырын планнап турар. Ээр-Хавак сүт-бараан фермазын "Тээли" ажыл-агый бүдүрүлгезинден аңгылааш, бот-башкарылгалыг бүдүрүлге хевирлиг тургускан.

Бо чылын республиканың дузаламчы фондузундан чонга мал садып алырының акша-мөңгүнүн чээли хевирлиг көрүп турары таарымчалыг. Ол чээлини "Ээр-Хавак" көдээ ажыл-агый каттыжыышкынынга эмнелгени, уруглар садигин, сүткүр саар инектерни садып бээрин тускайлап көрген. Бо хүннерде "Тээли" көдээ ажыл-агый баазазында хлеб быжырар пекарняның дерилгезин дооскан. Ол ажыл-агыйның пилорамаларының ажылын катап тургузар. Ээр-Хавакче чырыкты, харылзаа шугумун киирип, ында ханы кудукту каскаш, ажыглалга киирген.

Келир чылын кожуунга бетон, тууйбу бүдүрер цехти ажыдар сорулга-биле дериг-херекселдерни четчелеп алган. Кызыл-Дагның алгы эттээр цегинге немей кидис өөр цехти база тургузар.

Кожуунда чизе езугаар, өнчү хевириниң ылгалы чокка 90436 шээр мал, 9547 бода, 2327 сарлыктар, 1359 чылгы мал, 65 хаваннар, 67 баш дагаалар бар. 1999 чыл-биле деңнээрге, эрткен чылын хуу чоннуң шээр малы 27,1 хуу өзүлделиг, арат (тараачын) ажыл-агыйларда 17,4 хуу эвээжээн, көдээ ажыл-агыйларда 35,5 хуу кудулаан.

Үстүнде сан-түңден алгаш көөрге, хуу чоннуң чылгы, бода малы, хаван, кужу канчаар-даа аажок эвээжээн. Бо бүгүнү дарый эдип, хемчег албас чүве болза, амгы кудулаашкын хоозуралга чедирип болур. Шиитпирлиг сөс тус черниң чагырга удуртукчуларынга хамааржып турар дээрзин сагындырып кагза, артык эвес.

Ук кожууннуң бүдүрүлге баазазы 5 көдээ ажыл-агый каттыжыышкыннарындан тургустунган мал, тараа өстүреринче угланган безерек ажыл-агыйлар болуп турар. Олар амгы үеде акша-төгериктиң чедишпезинден карылгалыг ажылдап, ажык-кончаа, орулганы бербейн турарын айтыры чугула. Чажар үрезин, кывар-чаар материалдар, көдээ ажыл-агый техниказы кызагдалдыг болгаш часкы тарылганы болур-чогууру-биле эрттирип алырынга бергедээшкиннер ам-даа чайлаттынмаан. Кожуунда орта ажылдап турар чаңгыс-даа бүдүрүлге чок деп болур. Ооң чылдагааны—кол болгаш саарылгалыг дериг-херекселдерже инвестиция акшаландырыышкынын киириштирбейн турарында. Эрткен чылдың октябрь айда кожуун бюджединиң акшаландырыышкыны-биле чонга ачы-дуза чедирер "Челээш" деп биче бүдүрүлгени ажыткаш, аңаа 15 ажылчын ажылдаар черлерни тыпкан. Ооң ажылы ам дыка шапкынчып, уштаныш-баштаны берген.

Кожууннуң экономиказын хөгжүдеринге шаптыктап турар бергедээшкиннерни чаа удуртулга бирден-бирээ чокка сайгарып, ону дарый чайладырының хемчеглерин ажылдап кылган. Ол бүгүнүң эчизинге чедеринге чоннуң азы бай-тайгажыларның боттуг деткимчези херек. Шак бо угаадыгны кижи бүрүзү билир дээрзин чон-биле ужуражылгалар бадыткап турду. Ындыгла болзунам.

Бо таварылганы ажыглап алгаш, кожууннуң тургустунганындан бээр 60 чыл юбилейиниң бүдүүзүнде төрел чонумга, соңгукчуларымга ажыл-агыйжы чедиишикеннерни, быжыг кадыкшылды, өзүп базыышкынны, мөңге тайбыңны чүлдү-чүрээмниң ханызындан күзедим.

Владимир КАРА-САЛ.
Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады, Дээди Хуралдың Хоойлужудулга, конституция-эрге-хоойлу политиказының талазы-биле комитединиң даргазы.

ААЛЧЫВЫС: *„Мажалык“ чечен чогаал каттыжыышкыны*

Хоочун "мажалыкчы" Анатолий Монгуш: "Бегзин-оолдуң шүлүктерин номчааш, кижи ыглаар-даа, каттырар-даа аайын тыппайн баар, элдептиг амытан боор" — деп чугаалаар.

ЩҮҮЧЕЛЕР

Өээрниктир баглап каапкан арган инек
Өлзейти хем кызаазынга илгип келген.
Харамдыккан адыгуузун чүнү тоорул,
Кадар оътту бажын ажыр үңгүп алган.
Аштаан хырын изиг оътту угбайн барган,
Арган инек кээп дүшкеш, турбайн барган.
"Халас кежик келди-ле!" — дээш, сыырыпкаш,
Хара берген кижилер та чеже чүве...
"Сорулгавыс чаңгыс бис" дээр эжишкилер
"Соңгулда" деп адаан-шошка киржип турган.
Какпа-дузак базып көрбээн аныяк эр
Кажарааның дээрге үндүр алгап турган.
Алгаан, алгаан, дүжүлгеже үндүр алгаан
Алышкылар найыралы аңаа төнген.
Хей-ле черге көгүттүрген кенен эрниң
Кежик манаан адыжынга кажан дүшпээн.
Чаңгыс катап ажыглааштың үндүр октаар
"Чаргаш хаптың" салым-чолу база-ла ындыг.
Эптиг-чөптүг чурттап чораан эжишкилер
Эрге-дужаал былаашкаштың бакташканнар.
Аштырганы кара черже кире бербээн,
Ашканы-даа кудай-дээрже кииский бербээн.
Өөр-өнер адыш оюу бичии суурда
Өжээтилер болу берген чурттап чоруур.

Алексей БЕГЗИН-ООЛ,
РФ-тиң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

* * *

Эгезинде кыстың чагаалары мыя ол Хемчик кежир "Мажалыкка" кээп турган. Ол чагаалары "кыйгыржыптар хире" Ак-Довурак — Кызыл-Мажалык аразынга Кызыл таварааш, чартык ай хире болгаш келир.

Сайлыктың бодун Постоянный суурдан дүн-хүн чок аглап-сүрүп тургаш, пат боорда тып алган бис. Бистиң шүүделивис халас барбаан. Сайлыктан шыырак шүлүкчү өзүп орар.

Когурумнуг шуурганның аяспазын,
Хову черден чаглак-шуглак тыввылбазын,
Хоорзунда секке хонган кускуннар дег,
Хопчуларның хөңнүм чиндип, хемдип кээрин.
Карак дешпе караңгы, соок, дүмбей дүн дег,
Каржы-дошкун, кээргел билбес сеткилдерден,
Чывар үрген шоотканзыг көрүштерден
Шыырныккан уян чүрээм дидирээрин.
Базым санай кыжырт кынныр аккыр харда
Баскан изиң чоорту шөйлүп, ырай берҗик.
Кылажыңның шак ол даажы сеткилимде
Кыйырткайнып амдыгаа дээр дыңналбышаан.
Хомудалым, муңгаралым, хорадааным
Холушкаштың чаштар болуп баткыжеге,
Сагыжымда органк балыг саргыжеге
Шагда ыраан сени сактып канчаарым ол?

Сайлык МОНГУШ,
башкы.

* * *

"Мажалык" чечен-чогаал каттыжыышкынын Чкалов Мандыычы, Василий Хомушку, Игорь Иргит, Светлана Балчыр, Мария Күжүгет удуртуп чоруур шагда-ла, Лидия Ооржак ооң хуралдарының протоколдарын бижиир солуттунмас секретары чораан. Ам ооң "ээгизинде" хүн дээй берген — ол "Мажалыктың" даргазы.

"Өскен сууруң эвээш эргип чоруур сен" деп,
Өгбелерим, дуңмаларым аттыныңар.
"Ажыл-хожул, ажы-төлдүң чымыжынга
Ажаанзырап чору мен" деп агартынайн.

"Черин-чуртуң ховар аргыыр апардың" деп,
Честелерим, чааваларым чемеленер.
"Сеткилимде чедейн кылдыр бодаза-даа,
Четтикпейн чору мен" деп камгаланыйн.

Чашкы шаамның кенен, чараш, хөглүг өйүн,
Чалыы үем балаттынмас чажыттарын
Шыгжап чоруур төрээн суурум, Чыраа-Бажы,
Шыгың-көгүң сыртаны бээр өйүм келир.

* * *

Хектер үнү чарышса-даа,
Хемде доштуң эривезин
Көк, оът үнүп, чылыза-даа,
Хөрээм ишти шуурганнаарын.

Өңнүктерим часкарза-даа,
Өөрүшкүм хөнүвезин.
Өөр-өнер көзүлзе-даа,
Өөм ишти ээнзиргейин.

* * *

"Барган ояар барган"-даа
бол,
Баштаң карам уттунмазын.
Көвей чылдар
солушса-даа,
Хөңнүм бүргег, аяспазын.

Лидия ООРЖАК,
башкы.

* * *

Ооң проза чогаалының дыл-домааның чечен-мергенин, чаражын чүү дээр! А шүлүктерин ындыг-мындыг деп чеже-даа дыгпарлаарга, ол мактааны-биле дөмей амыраар! Эң-не турүштуг, дүжүп бербес кижилерниң бирээзи.

ДҮЖЭЭР-ДИР МЕН

Чиргилчинде шынаа, хемнер
Чидип, көстүп, херлип
чыдар.
Тайга хеми кылыктанып,
Таваңгай чуп, шуугап чыдар.
Кадат малым ай деп чораан

Кадыр-каскак
шорааннарлыг
Дүдүскекте дагларымны
Дүнелерде дүжээр-дир мен.

Бөвей ТАРАК-ООЛ,
пенсионер.

"Мажалык" чечен-чогаал каттыжыышкының паспорту

Төрүттүнген чылы — 1982 ч.

Төрүттүнген чери — Барыын-Хемчик кожуун, Кызыл-Мажалык суур, "Хемчиктиң сылдызы" солуннуң редакциязы.

Чүдүлге-сүзүглели — шүлүк, ыры.

Ажы-төлү — 30 шаа.

Номнары — "Ак-көк хемнер" (чыынды чогаалдары) 1994 ч., "Мажалык" (чыынды чогаалдар) 1998 ч., Мандыычы Чкалов "Мээң Тывам эргизиңзе" 1990 ч., Василий Хомушку "Дүн төл" 1989 ч., "Мончарлыг кижи" 1996 ч., "Сокровенная мечта" 1997 ч., Дыртык Донгак "Чүрээм ыры" 1986 ч., "Черим сөңү — сеткил ыры" 1996 ч., Чаш-оол Куулар "Долаана"; Мария Күжүгет "Сактыышкыным чадаганы" 1994 ч., "Салымымның кавайы" 2000 ч., Алексей Бегзин-оол "Болчаг" 1995 ч., Маадыр-оол Ховалыг "Улуг от" 1989 ч., "Хаяда хадыңнар", "Мөңгилиг бедиктерниң кыйгызы" 1996 ч., "Ыдыктаан тук" 1986 ч., Светлана Байыр-оол "Өлчей ыры" 1999 ч.

Аалчылары — С. Сүрүң-оол, М. Дуюнгар, А. Үержаа, Е. Танова, З. Намзырай, К. Черлиг-оол, А. Даржай, Э. Донгак, Н. Куулар, И. Иргит, "Мөңгүлек" чечен чогаал каттыжыышкыны.

Сеткиливисте арткан, аъдының бажы эрте хоя берген эштеривис: Михаил Ооржак, Аңгыр-оол Күжүгет, Кошкар-оол Монгуш, Зоя Күнзек, Василий Хомушку.

ҮНЕЛИГ БЕЛЕК

Чечен чугаа

Кыссыгбай дээр кыстарзыг эр хоорайывыста чурттап чоруур. Черле кыссыг шинчилиг эрлер-даа, эрзиг шинчилиг кыстар-даа амыдыралга чоруур. Ындыг элдеп улузувусту шала кыжырыксаар улус кайы хөй. Ындыгларга чаңгыс чүгле Кыссыгбайны чижекке тудуп каайн, ооң соонда кыжырарын азы адааргаарын боттары билзин. Кыссыгбай чежемейниң-даа кыссыг бол, кыстарзыг болганынга эгенмейн, ыятпайн, карманындан акша үзүлдүрбейн, ажыл-хожулу дээш атпаңнадыр маңнап, эндере хөй кыс угбалары, дуңмалары дээнде дырбаңнадыр шошкуп чоруур. Бажың-балгаттыг, машина-хөлгелиг, алган кадайлыг, ажы-төлдүг, азыраан өскүс дуңмаларлыг, эки-бак эштиг-өөрлүг. Че, ам мындыг кижини кыссыг-даа бол, езулугла эки эр шинчилиг дивейн, куурумчу кул шинчилиг дээр бе?! Мугуйлар күжүр Кыссыгбайның соонче адыр салаазын айтып, бүдүү чырыын чыртайтып, кыжырып, каттыржырлар-даа ыйнаан, а Кыссыгбайга ол изиг-даа, соок-даа эвес.

Чогум Кыссыгбайны шуут-ла кончуг эр деп дээрже үндүр мактаваалы. Ол база шупту кижилер дег, кончуу-даа бар, кошкаа-даа бар. Чалчык кадайлар дег чаңнай бээр чаң Кыссыгбайда чок деп болбас. Ийи-чаңгыс ижипкенде, анаазында анаа чоруур боду эри хайнып, чокшур мен дээр чүвези база бар. Шорлуп турган Кыссыгбайны оолдар аяар идипкеш, чыттыргаш, каттыржып каар. Анаа-ла халбактанып, сирбектенип, дырбактаныр Кыссыгбай-биле кым-на үрелдежир боор.

Та бойдус, та бурган оюну чүве, Кыссыгбайның алган кадайы эрзиг—Эремаа. Эремааның кады төрээннери шупту эрлер, а Кыссыгбайның шуптузу кыстар. Ынчангаш бо ийи киживистиң аажы-чаңының өскелиг болган ужуру ол.

Бир катап ашак-кадайның аразынга улуг шош болган. Кыссыгбай бир кежээ телевизорун кыпсып, "Женский взгляд" дээр ынак дамчыдылганы таалап көрүп олурда, Эремаазы ажылындан келгеш, идик-хевин шал-бул уштуп октапкаш, "боевик" кинолуг каналче киир базыпкаш, көрүп оруп алган.

— Анчыг ана, сээң ол сээдең киноларың чеже көөр чүвел? — дээш, Кыссыгбай олла дамчыдылгазын дедир киир базып алган. Эремаа ыыт чок баргаш, дедир-ле "боевигин" киир баскаш, телевизорну хөмелей туруп алгаш, ашаан чагдатпайн турупкан. Кыдыындан тырткыланып турган Кыссыгбайны идиптерге, оозу шөйүлдүр кээп дүшкеш, диван азыынга бажын достайтыр шашкан. Кыссыгбай амна-ла кылыы хайнып келгеш, Эремааны сирбектээш, арнынче дүкпүрүпкеш, эктинден барып ызыра каапкан.

Эремаа харыызынга Кыссыгбайның бир дижин тура шашкан. Кыссыгбай Эремааның арнын сивире дырбактап каан. Ынчаар орта хорадавас боду хорадап, ашааның сегелин сый шашкан. Түңнелинде Кыссыгбай кадайының чудуруундан ырбап дескеш, шагдаалар эккелгеш, Эремааны суктуруп алган. Канчаан-даа ап кээрге, когараан кижи Кыссыгбай боол кээр. Сегелин кадайынга сындыр шаштырган деп эмчиден справкалыг билдиртирге, чүү боор, херек кемниг болу берген, Эремаа-даа киндагна хонуктааш чыдыпкан. Кыссыгбай сынык сегелин эмнелгеге эмнедип, Эремаага "передача" киирип каап чоруп турда, Март сези-даа мыя келген. Эрзиг-даа бол, шошчудаа бол Кыссыгбайга Эремаа дег эргим кижи кайда боор. Даргалар-биле чугаалажып, билдириишкинин ап алгаш, Кыссыгбай Эремаазын киндандан таптыг-ла Март сесте үндүрүп алган.

— Эргелиг эжиңни эрлик черже суп, Март сес таварыштыр белээң ол ыйнаан! — деп, Эремаа шыжыгып чугаалаан.

— Март сес таварыштыр хосталгаже үнүп кээри дег үнелиг белек кайда боор, эжим.

Ашак-кадай четтинчип алгаш, бажыңынче базыпканнар.

Шаңгыш МОНГУШ.
"Хемчиктиң сылдызы" солуннуң корреспондентизи.

Бо "мажалыкчы" чидип чоруп-чоруп, кижиниң куйгабажы адыяр, кускузу кээр шоодуглар бижип эккээр. Ашпас ному, "быттавас". солуну чок, кайгамчык сонуургак кижилерниң бирээзи болдур ийин.

ХУНА

Шоодуг

Кыштың соогу дүшкен. Уругларымга чылыг идик-хеп садар дээш, каш хойдан саарыптар-дыр деп шиитпирледим эвеспе. Мал садарда албан черинден бижик херек дээрге, хойларымны кожуун төвүнге машина-биле чедирип алгаш, улуг даргаларның өрээлинче кирдим-не. Амырменди солушкаш, даргам чанында сандайже чалады. Келген херээмни чүү деп чугаалап эгелээр аайын тыппайн олурумда, эжик ажыттынган соонда, хирт-харт-ла дээн, бир херээжен кижи кире халып келди.

— Бо айда уругларым пособиезин бербеди, чүге ындыг чүвел? — деп дарганың кырында-ла барды. Килеңнээн херээжен "Эртен база келир мен" дээш мүн-не чаларап чорупту.

Чугаалаар деп орган хамык чүвем бажымдан үне халый берген боорга, ол чугаалаар сөстеримни чыып чадап олурумда, "Кызылдан сургакчылап келдим" дизе-ле база бир кижи кире халып келди. Ынаар-ла доктаал-саавыр дугайында төнмес-батпас чугаа эгелээн. Мээң дугайымда даргам шуут уткан боор, чеже-даа чөдүрүп, дырбанып, буттарымны олуй-солуй салырымга, көрбес-даа чораан.

Арай деп чугаазын дооскаш, сургакчылап келген кижи үнүптери билек, даргамче бир кижи телефон долгап келген. Оон даргам боду телефон долгап оруп берген. Ынчап турда дүъш четкен. "Дүъш соонда кээр сен" — дээш, даргам базып үнүптү.

Коридорга үнүп келгеш, мал эмчизи Бадынамга ужуражы бердим. "Экии! Кедээр аалдан баткаш..." деп чорумда база бир хереэжен халып келгеш, Бадынамны чедип алгаш, чоруй барды.

Кылыым хайнып, дашкаар үне халып кээримге, хой чүдүрген машинам чанында улус-ла хөй. Хойларымны дүжүргеш, туткулап алган болду. Садыпкан — бо-ла!

Албан черинден бижик-даа негээн кижи чок. Мырыңай хензиг када-ла садыпканымга бүзүрексевейн турдум.

Уругларымга идик-хеп садып алгаш, кадайым мени мактаар боор деп өөрүп чаныып ордум. Кадайымның аажычаңы берге боорга, арай сестир кижи мен. Кожавыста бот кадай Өшкү-Саарга суг хүнней бергенде мээң адымны Бора-Хуна дээр эвес, "Каяа чордуң, сазыг Хуна?" дээш куштадып-ла кээр.

Эккелгеним идик-хевимни көргеш, кадайымның дивезиле чок. "Мындыг "технарь" идик-хепти чүү дээш садып ап чыткан сен? Уруглар ону кашла хонук кедер чүве-дир, билдиң бе? Дедир аппарып дужаавыт!" Бодумга садып алган ырыктаажымны тудуп алгаш: "Мынча улуг шоодай ышкаш чүвени Өшкү-Саарга садып алдың бе?" — дээш шывадаарга, пашта хайнып турган быдааже ол дүлдүнүп кире берди. Изиг пашта ырыктаашты ушта соккаш, кижи сопса канчаар дээш карак чажыт дезип үндүм.

Хойларывыс-даа тайылган, дайылдажып турувуста бисти олар манап турар эвес, ынчанмайн канчаар. Аштаарымдаа аттыг, хомудааным-даа аажок, ол хиреде хоюм соондан калгып чоруптум. Элээн ырай бергеннимде, кадайым алгырды: "Бо чүвенни Өшкү-Саарыңга аппарып бер!". Бараны ынаар ырыктаажым-на хевирлиг пет кээп дүштү. "Ырыктааш дүлүп каан быдааны кежээ канчап ижер кижи боор мен? Кижи кетпээн чүве ажырбас ыйнаан" — деп хейде-ле сеткилим-даа чазап чоруур мен.

Кежээ кадайымның чылыг, чымчак куспаанга таалааш, ол халалыг хүнүң даржык хилинчээн уттупкан чоржук мен...

Кожай-оол ХОВАЛЫГ,
Ак-Довурак хоорайның Төлээлекчилер хуралының секретары.

Бо акывыс сценага каттырынчыг рольдар ойнап, каттырынчыг шоодуглар чугаалап үнүп келирге, чон чир-шоң дүжүп-ле турар. Бодунуң мергежили башкыдаа болза, салым-чолу уран чүүл-биле холбашкан.

САЛЧААШКЫН

Баштак

Эмнелгениң бир өрээлинге чыткан кырганнар улуг хүнде садыглар кезип, чүү-хөө саттынып аар дээн чүгээр эжинге чагыглар берип эгелээн.

— Розеткадан садып эккеп берип көрем, утпа көрем, 3-4 чедир-даа бол, эккел аа – дээш бирээзи акшазын санап берген. Кырган кижи болгаш өске дылда сөстү бергезине-бергезине чөпшээрешкен. Думчукка тулганда бызаа сугжу дээн ышкаш мырыңай шээжилеп, доктаадып эгелээн. Көдээ көшкүн күжүр кадай орук дургаар "розеткалап" сымыранып-ла чораан. Ынчап чорааш-ла сагыжынга алыскаш, демги сөзүн уттупкан. Садыгга келгеш каптагайны какталдыр, делегейни дескиндир боданган, чок!

Хилинчектенип кылаштап чорааш бир көөрге, бараан-нар баартаанда эмгежок хөй аг-шериг, ойнаар солдаттар чыскаалыпкан турган. Оларны көрүп кааш, кадай амырайла берген. "Разведчиктер! Бо ышкажыл демги тып чадап чораан чүвелерим. Ажы-төлүнге-ле херек турган боор оң, Чечен дайынынга киржип чораан оглум чаныып келген деп-даа орган ийик чоп" деп, ол боданган. Садыгжыны кыйгыргаш, аза-муна адап-ла дүжүрген.

— Каям, уруум, дуу турар резведкалар бе азы разведчиктер ийикпе, берип көрем.

Садыгжы чүү боор, улус албас бараанын сонуургай бээрге, амырап сунган. Кадайның тудускан акшазының аайы-биле хөй ойнаар шериглерни ап берген. Өөрлериниң өске-даа чагыгларын күүсеткеш, эмнелгеге кээп хүлээдип, үлеп тура чугаалаан:

— Аа богда, күжүр эжим, сээң ол разведкаларың уттуп алгаш, сактып чадап канчаар сен, бажым ышты. Харын-даа согур душ боол көрүп каапкаш, сактып келдим ышкажыл – дизе-ле, хөй-ле шериглер уштуп эккелген. Чыда-даа тутканы бар, шиш баштыг демир-даа тутканы бар. Чыткан кадайлар орунунга чуглуп, турганнары олура дүжүп, сала каттырышканнар.

— Сени-даа арай, бээр келем. Бо плитка сыптаар розетка деп чүве чагып турган кижи-дир мен ийин – дээш оозу розеткаже айыткан. Демгизиниң халак-хилээ-даа хөлчок. Эмчиге чыткан кадайлар оолдарлыг кырган-авалар болганы аас-кежии боол-тур, изиг халыында садыглап, кызып-кылайып чагыглар күүседип чораан эжин хомудатпас дээш акша окташкаш, демги шериглерни үлежип алганнар.

Сергей КҮЖҮГЕТ,
чолаачы.

"Мажалыктың". шалыңы чок чолаачызы
Машинаңның көскү-хөрээ кадык-тыр бе?
Бетиндээзи – чараштайы Ниназы
Бензин өртээ акша-көпей бээр-дир бе?

Бистиң аравыста чаңгыс-ла машиналыг, чаңгыс-ла депутат киживис бо. Айбылаарга кажан-даа чажам дивес, "мажалыкчылар" ооң машиназынга тырлып алгаш, Бай-Тайга, Кызыл-Тайга дээш, кая-даа четкеш кээр. Ооң кады кыраaны Нина Очуровна бистен черле түвексинмес, кады-ла калбаңайнып чоруур.

Бистиң бо өгбевис аныяанда кадыг-берге ажылдарга чораан болгаш, ооң уржуундан кулактары шак болган — чанынга үгер-боо-даа адарга дыңнавас. Ооң-биле шүлүк, чогаал сайгаржыры кончуг солун, дужааштыр олуруп алгаш, чагаалажып-ла билир сен.

КЫРЫЙ БЕРДИМ, КЫПСЫНЧЫДЫМ

Кырый бээри кыспынчыг-дыр,
Кым-даа келгеш, басты бээр-дир.
Улуг шыырак оол-даа келгеш,
Ужур идип каaптар-дыр.

Ээзиричел барасканны
Эмин эртир ижиртипкеш,
Ошкаан, чыттаан кадай-кыс-даа
Оорлап каaптар чорбадыве.

Ажыл кылыр хөөннүг-даа бол,
Ал-шаг шинек, күжү чок боор,
Хөрээ чөдүл, "хөлдээри" хөй
Хөөкүйнү дижирлер-дир.

Самбуу КУУЛАР,
пенсионер.

* * *

"Мажалыктың" кичээлинге шүлүктер сайгаржып турувуста, хенертен А. А. Даржай моорлап келген, Дарья башкы мөгүдээш, чедир ажылдаваан шүлүүн суна каапкан. Сан Саныч номчааш, "моорап каар" кылдыр бо шүлүктерни сунуптар турган де.

Изиг ханы ынакшылдан
Илиг ышкаш чүү-даа
артпаан.
Ийи чүрек билишпейн,
Ийи аңгы "одаг" салган.

Изеттинген кокпа орук
Ими читкен,
чашпан дуглаан...
Адырланган салым-чолдуң
Агының саламын аар.

* * *

Эргимимни,
чассыымны деп
Эргеленчип чораан эжим
Аарыгдан үнмейн баргаш,

Айны, хүнну көрбестээнден
Чылдар хөй-ле
шуужуп эрти...

Чылдар хөй-ле
шуужуп эрти...
Чымыштыг иш чүрек кемин
Суйбай тудуп домназа-даа,
Чурттаганың "когуруму"
Чулбарлаарга шыдап
чор мен.

* * *

Чуунду болгаш күзүрүм дег,
"Чударанчыг" кижилерниң
Аразында чөленгиижим —
Аралашкан эжим-өөрүм.

Дарья СААЯ,
башкы.

* * *

Ол — "мажалыкчыларның" эң-не хеймери. Ак-Довурактың № 2 школазының чедиги классчызы. Чойгана Сарыглар.

Кужурзураан бодаганчык
Кууранайнып дузун
дилээн,
Өдек, кажаа
долгангаштың
Өөвүстү чулбарлап каан.

Бопук-кыстың кургатканы
Борбак-борбак куруттарын
Бодаганчык амданнанып,
Болуңнаткаш ажырыпкан.

Бопук-кыска куруттарны,
Бодаганчык арттырдың бе?

* * *

"Мажалыктың" шыырак балдырлыг деткикчилериниң бирээзи. Аялга бижиир, баянга ойнаар, шүлүк чогаадыр, ырлаар... — тос чаңы дооза дески Толявыс бар.

ЧАЛЫЫ НАЗЫН — ХӨГЛҮГБЕЙ

Кезек-кезек сырыннап,
Кежээ дүштү, эжикей.
Чодураалар чанынче
Чоокшулап алыылам.
Башкы сылдыс-имиргей
Баштакганып турганзыын,
Бирде көстүп, чидип каап,
Бистен оюн ээрээнзиин.
Чалыы назын — хөглүгбей
Часкы дүннүң магалыын!
Ынакшылдың ырызын
Ырлап тура хонаалам...

Анатолий МОНГУШ,
ХПТУ-нуң бүдүрүлге мастери.

* * *

"Мажалыктың" кичээлдеринче ол Алаштан аъттыг бадып кээр. Шүлүктер сайгарып олурувуста, бир катап тенек оолдар ооң аъдын мунупкаш, четтирбейн барганнар. Ол каражазын Күжүгет хаайынга-даа какпайн, орук ара шүлүк чогаадып, Алашче кылаштап ажа бээр кижи.

ХЕЙМЕРЕГИМ

Кызыл-Тайга кашпалының
Кып-ла кызыл сөөскени дег,
Кызыл тыным ужуу болган
Кызыл чаактыг хеймерегим.
Алаш хемим, оран-чуртум,
Авазының хайырлааны
Чассыг кызым халып кээрге,
Чаптаанымдан чүрээм ыстаар.

СЕҢЭЭ

Частып орар чечек ышкаш хүлүмзүрүүң
Шагдан тура сеткилимге кирер чорду.
Салымывыс чаяап кааны чадавас боор,
Шак бо хүн сээ дужа бээр деп сагынмаан мен.
Часкы хүннүң хереллдери дээп келгеш,
Чаагымны изиңнеди шона берди.
Саклаам адаан өйүп чоруур муңгаралды,
Часкаргаштың, чылыг холуң суйбап этти.
Ээлгир холуң, чылыг куспааң, эргеледииң
Эр-ле чүрээм доюлдуруп, хөлзедипти.
Чаагым ошкаан эриннериң хоюг изи
Сагыжымда таңмаланып артып калды.

Начын-оол КҮЖҮГЕТ,
сарлык кадарчызы.

* * *

Кичээл саныда-ла "Өлүм чок чүвеңерни бижип эккелген-не болгай мен, уруглар" дээш 20-30 одуруг шүлүктер эккээр. Сайгара-сайгара кээривиске, оон 3-4 одуруг артар.

Дараазында кичээлде ол база-ла "Өлүм чок" 30-40 одуругну Тоня бижип эккээр.

Мыйыстыы-даа, дөңгүрү-даң тура халааш,
Мырс-ла кылыр, кырында баар, ону үзер.
Чудаан өшкү өскелерге аартыктадып,
Чурук ышкаш, эстей берип, азыгда баар.
Өшкүлерниң чаңын канчаар, өртээр эвес.
Өдек каастап, үскүлежип өскейлер аан.
Боттарының чазыгларын эскербейн,
Бодал чокка күжүр эжин түрүүрлер бар.

Антонида ДОПЧАА,
кондуктор.

Чоннуң кичээнгейинге

ЯЩУР — ДИРИГ АМЫТАННАРНЫҢ УЗУТКАТТЫНАРЫНЫҢ КОРГУНЧУГ ААРЫЫ

Ящур (тывалап "чараалаар") аарыгның Европа, Азияда кончуг нептереп турарын массалыг информация чепсектеринден дыңнап, билип тур бис. Россияда: Владимир, Курск база Чита, Иркутск областарында аңаа удур вакцинаны, дезинфекцияны чорудa бергенин солуннардан көрдүм.

Мээң эртемим мал эмчизи. Ящурга удур алдан чылдарда үлүг-хуумну киирген кижи болгаш ук аарыг-биле демисежириниң бергезин, ооң экономикага улуг хоралыын, ооң дүрген өөскүүчелин билир мен.

Амгы үеде улустуң кызыгаар үреп, удур-дедир мал оорлаар чоруктары көвүдээн. Ук чорук кандыг коргунчуг хай-халапка чедирип болурун чон угаап-билип алыры-биле база аныяк мал эмчилеринге дуза-даа болур чадавас дээш, үжен ажыг чылдар мурнунда ящурга удур демисежип чораан үелеримни бижип ор мен.

Ящур, ооң тарап нептерээри грипп-биле дөмей, кончуг дүрген нептерээчел аарыг. Аарыгның өөскүдүкчүзү А, О, С, САТ=1, 2, 3, Азия деп хөй хевирлиг вирустар болур. Бир хевир-биле аараан мал улаштыр өске хевир-биле аарый бээр. Аарыгның вирустары малдың дүгүнге, кештиң даштыкы картынга, одар-белчиир, турум сугларга үр турар болганындан ук аарыг хат-салгын аайы-биле тарап нептерээр.

Тывага ящур 1944 база 1966 чылдарда Моолдан тарап келген. Мен 1965 чылдан 1968 чылдарда Көдээ ажыл-агый яамызының мал эмчилер салбырының халдавырлыг аарыглар талазы-биле эмчи эргелиг турган мен. 1965 чылдың күзүнүнде Европага өөскээн ящур Россияның девискээри-биле Алтай таварааш, Моолче кире берген. Бистиң салбыр кожаларывыс крайларның база Моолдуң улуг хемчээлдиг карталарын азып алгаш, хүн бүрүнүң тускай медээзи-биле карталарга демдеглеп эгелээн бис.

Ынчан Москвадан бир эмчи келгеш, мал эмчизи салбырының даргазы-биле Моолче кирип, шинчилел ажылы кылгаш, ящур Мөңгүн-Тайга талазындан Тываже чедип кээп болурунуң айыылдыын көрген. Өвүрден Мөңгүн-Тайгаже база оон Өвүрже машиналыг Моол таварып эртерин шуут хоруп кааннар. Ынчангаш Мөңгүн-Тайгага карантин тургузуп, суртаал чорудары-биле мени Мөңгүн-Тайгаже чоруткан.

Ящур Тывага тараваан дээш өөрүп турган бис. Ол өөрүшкүвүс үр-даа болбаан. Ящурнуң кара сагыштыын кайын билир бис. Аарыгның тывылганы мындыг: Тесте малчын аалга үш моол келген чүве-дир. Ол аалдың инектери аараан соонда, удатпаанда Нарын суурга база инектер аарый берген. Ящур Моолдуң барыын талазынга чиде берзе-даа, чөөн талазынга бүдүү өөскүй бергенин Моолдуң-даа, Тываның-даа талазындан херекке албайн барганы ол. Аарыгны Нарын девискээринден таратпазы-биле дораан-на карантиннерни тургускан.

Ящурдан корткаш Тес унунга турган аалдар Качыкче буу-хаа көжүп эгелеп турганы ол. Ол аалдарны Төрелчиден эрттирбейн, аңаа доктаадыпкан чүве. Чүге дээрге ол аалдарның малдары база бүдүү аарый берген турган. Ынчангаш кызыгаар заставазын карантиннээш, оларның Төрелчиге доскуул бажыңынга карантинни тургускан бис. Ооң соонда Качык, Төрелчиде хамык малды сыкыртып, аарыгга удур шыңгыы хемчеглерни кылган бис. Мындыг ажылдың түңнелинде Качыкче ящур эртпейн барган, а өске талаларже өөскүп нептерээш, Эрзин, Тес-Хем, Өвүр районнарының девискээрин бичии када-ла шыва алган. Ынчалза-даа Таңды-Ууланы эртпээн.

Улаштыр Чадаана — Өвүр аразынга карантинни тургускан болгаш өске-даа сезинчиг черлерге доскуулдарны тургускулаан. Республиканың бүгү булуңнарында мал эмчилерин база Көдээ ажыл-агый техникумунуң мал эмчизиниң үстүкү курстарының студентилерин ящурга удур демиселче организастаан. База ол ышкаш албан, организация, бүдүрүлге черлеринден дыка хөй машина-техниканы мал эмчилерин хандырары-биле мөөңнээн. Москвадан хыналда кылып, эмчилер үзүлбес турду.

Шак мындыг күжениишкин-биле ящурну Таңды сынын ажырбайн барган бис. А чогум кызыгаар кожууннарга ол часкы куу сигенде өрт дег, Эрзинден Өвүр, Өвүрден Эрзин чедир ящурнуң үстүнде айытканым хевирлери-биле малдар катап аарып турган.

Карантин база вакцинация — ук аарыгны узуткаарынга кол чугула ажылдар. Ону кылырда бодамчалыг кылбас болза хоржок. Карантинни тургускан соонда, кандыг-даа хажыдыышкын чогу-биле дүрүмнерни сагыш, кижилерниң хеп-сынын, машина-техниканы дезинфекциялаары албан.

Декабрьның кончуг соогунда О-Шынаага тарылга чорудуп турдум. Бир кодан хураганнар аарый берген. Ол аалче улус барбас кылдыр чугаалажып алган бис. Оон ыңай ол аалдан аарыг таравайн барган. Кожа малчыннарның ветеринария дүрүмнерин шыңгыы сагып, угаан-бодалдыг болганының түңнели ол-дур ийин.

Вакциналар янзы-бүрү болур. Ону чорударда бодамчалыг кылбас болза, айыылдыг. Ол үеде база-ла декабрьда Шуурмак суурга вакцинация кылган өөрүм "кургаг вакцина"-биле шенелде кылган.

Кургаг вакцина-биле дораан инекке ящур аарыгның демдектери көстүп келген. Дириг вакцинаның чидиг дээшкини болган чүве-дир ийин. Аарыг соонда "арыглаашкын" ажылы: дезинфекция, ветеринар-санитар ажылдар үргүлчүлеп турду. Чарыгдалдарны чүү дээр боор ону. Эрзинниң белеткел конторазының дүгүн изиг температура-биле дезинфекциялап тургаш, кайгаан мен. Дүктүң деңзизи 30 хуу кудулай бээр, эң-не эки шынарлыг дүк шынар чок дүк болу бээр чүве. Ооң соонда ийи дакпыр савалаар. Ынчан ящурнуң чедирген когаралын санап түңнээри безин берге. Бир эвес ящур бүгү Тывага тараан болза, коргунчуг айыыл-халап болур турган.

Назылап кыраан, кадыым баксыраан ашак мен. Ол хиремде чонумнуң амыдырал-чурттaлгазы дээш сагыш аарып чор мен. Мени кончуг дүвүредип турар айтырыг — оорлаашкын. Ол чорук чүгле чонну когарадыр эвес, а харын-даа аарыг тарадып, республикага айыыл-халапты чедирип болур. Ынчангаш мал-маганны эки кадагалаарын күзээр-дир мен. Бир-тээ, Моолда аарыг бар болганда, Моолче Тывадан кире берген малды дедир эгидер арга чок. Ящурга удур демиселдиң негелдези ындыг.

Ынчангаш кижи бүрүзү мону угаап-бодап көөрү чугула.

Ящурну таратпазы кижи бүрүзүнүң медерелинден кончуг хамааржыр.

Оолчугаш КАРА-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.

ЧАРЛААЛДАР

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

*Аянгаты ортумак школазында алдарлыг башкы **Биче-Уруг Саспыкпан-ооловна СААЯНЫҢ** апрель 7-де төрүттүнген хүнүн таварыштыр чалбыыштыг изиг байырым чедирбишаан, каң дег кадыкшылды, узун назын назылаарын, аас-кежиктиг болурун күзедим.*

Биче-Уруг Саспыкпан-ооловна
Саая башкым
Бичии чаштар кижизидер, өөредир дээш
Бичии-даа дыш дыштанмайн,
карак кызыл
Бистерни-ле шак-ла ынчаар
өөредип каан.

Башкым ынак эртеми чүл дээрге-ле,
Билиглерниң хааны эртем —
сан-на болгай.
Безин чадаар каткы-хөглүг ойнап турда,
Бажын ажыр бодалгалар бодадыр-ла.

Берге, нарын чижектерни, бодалганы
Беш-даа минут чапсар безин
дыштанмайн,
Баштарывыс кыйбыш кылбайн
кичээнгейлиг
Бергени дег кара олчаан
шиңгээткен бис.

Бурган башкым чаяап кааны
кызыл башкым,
Байлак,Чараш, Аянгатым алдын кызы
Базым санай каяа-даа бо чеде бээрге,
Бай-шыырак, каас-тодуг сургуулдары,

Баштак-хөглүг, онза-чараш уруг-дарыы,
Билиглери бедик, дээди
чада эртемниглер
Белектерин эргим ыңак башкызынга
Байырлалдың ыры-биле сөңнеп орлар.

Бөгүн башкым чеден харны харлаза-даа,
Биеэги дег аныяксыг хевээр болгай.
Буур дег ызыр, уран-шевер, кашпагайы
Бирги класска көргеним дег кара олчаан.

Ынак өөреникчизи
Артур Тыртыкович СААЯ.

Ынак кенним Галина Михайловна ЧУРУККА 45 харлааны-биле адаанда одуругларны сеткилим ханызындан тураскааттым

Дөртен бештээн, өөрүшкүлүг хүнүң дээш
Дөрттеп бижээн, чогаадыымны
белек кылдым.
Алыс шынчы сеткилимден сөстеримни
Ама саазын, аксым болуп дамчыткай аан.

Бижип кааным чамдык чүүлдер
Биче-бача четпестиг боор, буруудатпа,
Ынчалза-даа ынакшылдың,
хүндүткелдиң чылыг сөзү
Ында шупту сиңниккен деп
билип ап көр.

Чурук кадай хеймериниң
Чүрээн туткан кенним сеңээ
Чедиишкинни аас-кежиин, кадыкшылды
Черге чедир мөгейбишаан
күзеп тур мен

Чурттап эрткен үелериң
Шууштур эвес, шаам-биле таныштырып,
Сеткилдерниң күзээшкинин
Силерге мен бижип берейн.

Авазының, ачазының
Ажыл-ишке ынак кызы
Школаңны чедиишкинниг доозуп алгаш,
Улаштыр-ла дээди эртем чедип алдың.

Акша-биле харылзаалыг
Агроүлетпүр, сан-хөө дээш-ле
Ажылдаан-на черлеринге
Адың чер-ле сыкпайн чор сен.

Ам бо хүнде ажылдааның
Алдын черим комитеди
Ажыл- ижи ам-даа хөгжүп
Ажылчынның алыр-чиири көвүдезин.

Изиг баарга чыпшыр тудуп,
Ийи урууң өстүргештиң,
Дээди эртем билиндиве
Чедиишкинниг киирип алдың.

Уругларың уруглары
Улам ам-даа көвүдезин.
Уйгу-дыжың харам чокка
Уйнуктар дээш берип чор сен.

Аныяк сен, кижи орту чаа четтиң,
Амыдырал, ажыл-ижиң ам-даа хөгжүп,
Эдеришкен эжиң-биле эптиг чурттап,
Энерелиң — кырганнарже көрнүп чору.

Эзим-арга, делгем шөлдер, байлак чурту
Эрзин-Тестиң, Сояннарның кенни болган
Ликчарлар чараш кызы — чеңгезинге
Дуңмалары аас-кежиин күзеп турлар.

Авам хөөкүй турган болза,
Ак бажын эде суйбааш,
Олудундан туруп келгеш,
Оожум- топтуг чагыын доозар.

Аас-кежик, йөрээл сөстер
Аяк сыңмас төктүп турзун.
Чыылган чоннуң буян сөзү
Чылдар өттүр чылдып чорзун.

Чүрээң оду, чурттaлгаңның чөлеңгиижи
Чурук оглу Виктор-биле мөңге артып,
Чурттaлгаңның ак оруу улам узап,
Чүс-чүс харны силерге мен
күзээр-дир мен.

Чарыштарга четтирбейн эртип чораан,
Чалгынныг дег, чүгүрүктүң ээзи турган
Чолдак-Күрнүң кенни мен деп
Чоргаарланып чурттап чору,
мээң кызым

Хүндүткел-биле кунчуу
Анна Чуруковна ОЙДУП-ООЛ.

Абитуриентилерге

НЕМЕЛДЕ БИЛИГЛЕРНИ АЛГАН

Алтайның күрүнениң медицина университединче дужаап кирип алырынга албан шылгалда дужаар эртем— химияга белеткел кичээлдер марттың 27-ден апрель 1-ге чедир республиканың уран чүүл школазының баазазынга эрткен. Өөредилге дээш 850 рубльди төлээш, сургуулдар шылгалданың бодалгаларын компьютерге бодаарының аргаларын шиңгээдип, немелде билиглерни алган.

"АЖЫК ЭЖИКТЕР" ХҮННЕРИ

Тываның күрүне университединиң инженер-техниктиг факультеди бодунуң ажыл, амыдыралын абитуриентилерге сонуургадып, чоок таныштырар сорулга-биле "Ажык эжиктер" хүннерин эрттирген. Ол хүннерде ук факультетке өөрениксээр школа доозукчулары болгаш шериг хүлээлгезинден халажып келген оолдар факультеттиң деканы, эртем башкылары болгаш студентилер-биле ужуражылгаларга киржип, биргикурсчуларның хөглүг, баштак, тывынгыр оюну — КВН-ни көрүп, эртемнер аайы-биле кабинеттерниң дериг-херекселдер-биле хандыртынганын чоок таныжар аргалыг болганнар. Бо хүннер дыка хөй оолдар, кыстарның амыдыралдың делгем оруунга улуг дөгүм болур мергежилди шын шилип алырынга идиг болганы чугаажок.

Айрада МОНГУШ.

АЙТЫРЖЫП, СҮМЕЛЕЖИП ТУРААЛЫҢАР

Сөөлгү чылдардан эгелеп алырга, огород тарыыры азы картошканы, ногааны тарааш, кыш удур белеткеп шыгжаары дээрге ол чүгле кышкы үүжеге белеткениири, хүнде хырын тоттурары эвес, харын-даа чоннуң, кижилерниң алыр акшазынга, пенсиязынга немелде, дөгүм деп чүүл билдинип турар. Ынчангаш эрте частан эгелеп орай күске чедир огородчуларның рынокка көк үнүштерни, ногааларны эккеп садары-даа таварылга эвес.

Ногааны тарып өстүрери ындыг амыр эвес деп билир бис. Чамдыкта оларже сагыш салбайн баар болзувусса, аарыгларга таваржып, чемижин бээриниң мурнунда "кылыктаныш", "могаттыныш" болурлар. Ынчангаш каяа, чүнү канчаарын сүмележип, айтыржып-ла турганывыс дээре.

ПЕТРУШКА

Бистиң кадык амыдыралывыс аъш-чемге чүнү чип, кандыг ногааны ажыглап турарывыстан хамааржыр деп кижи бүрүзүнге тайылбырлаарывыс берге болур. Кол-ла чүве таарыштыр болгаш өй-шаанда чогумчалыг чемнениринге витаминнер негеттинери чугула. Ол талазы-биле алыр болза, петрушка С, B_1, B_2, Е, К, РР витаминнер-биле байлак үнүш. Ылаңгыя петрушканың бүрүзүнде, апельсин биле лимонга деңнээрге, витамин С ийи катап хөй. 30 г. петрушканы чип алырга, ол бүдүн хонукта хереглээр витаминнеривис хемчээлинге азы санынга деӊ болур.

Петрушка дазылдыг болгаш бүрүлерлиг деп ийи бөлүкке чарлыр. Дазылдыг деп санаарывыс бөлүктүң дазыл-чемижи шөйбек, уштары шиш, дооразының хемчээли 3-4 см болгаш оон-даа хөй болур. Бир эвес бо бөлүктүң арготехниктиг дүрүмүн эки, шын сагыыр болза, бир дөрбелчин метрден 3 кг. чедир дүжүттү ажаап ап болур.

Бүрүлүг азы бүрүленип үнер петрушка — эң-не эрте бызар сорт, ооң бүрүлериниң узуну 60 см чеде бээр. Дазылы чиңге болгаш адырланып чоруй баар. Ол чемге ажыглаттынмас.

Ниитизи-биле петрушка ийи чылдыг үнүш. Бирги чылында чулуктуг дазыл-чемижин бээр, ийиги чылында — үрезинин алыр. Ол соокка кончуг шыдамык болганындан баштайгы дүшкен доңатты чииги-биле чурттап эрте бээр аргалыг.

Петрушканың чалын хар эрири билек, эрте частан эгелеп белеткей бээр. Ол база бүгү-ле ногаа аймаа-биле дөмей негелделиг, чаңгыс черге каш катап улай тарыттынмас. Бир эвес петрушканы кыштадыр чалга арттырар деп бодаар болза, хат чок, ыжык, шыпшың черни белеткеп алыр.

Петрушканың үрезини оожум өзүп үнер. Ону тарыырын апрель төнчүзү, май эгезинде чорудар. Чалга андазын изи ышкаш, ооң аразын 25 см кылгаш, үрезинниң аразын 2-3 см хемчээлдиг кылдыр тарыыр.

Петрушканың үрезини кончуг аппетит көдүрер, (чемге хөөн киирер) чем хайылдырар бестерниң ажылдаарын экижидер болгаш суук албан ылгаарынга кончуг таарымчалыг. Херээжен улустуң ай демдээниң үезин чогумчалыг таарыштырар, дегдириишкин, куску келдирер, аартыр база шашкылап аартыр аарыгларга дузалаар. Петрушканың чууруп каан үрезинин 1/2 шай омаажының иштин алгаш, 8 шак дургузунда 2 стакан хайындырган соок сугга, саваның аксын дуглааш, тургузуп алыр. Оон ону чем ижериниң мурнунда 30 минута бурунгаар, хүнде 3-4 катап улуг омааш иштин ижер.

Бо үнүштү ажаары кандыгыл? Кол-ла чүве петрушканың өзүп турар үезинде ооң хөрзүнү үлдүргей болгаш кезээде бок үнүштерден арыг турар. Чай дургузунда ону суггарарының болгаш аралаштыр турарының мурнунда 2 катап чемгерер.

Петрушканың эң-не нептеренгей аарыы — ак чүве дүжүпкен ышкаш бүрүлериниң агарып аарыыры. Хөлүн эрттир хөлегеленчек черге болгаш хөрзүнүнде кыстыра берген үеде петрушканың бүрүлери дүргени-биле агарып аарый бээр. Аарый берген бүрүлер саргарып каткаш, тоглап дүже бээр, ынчан петрушка өлүп каары ол болур. Ынчангаш петрушканы тарыыр болгаш ону янзы-бүрү аарыгларга таварыштырбас деп бодаар болза, **дараазында чүүлдерни эки сагыыр.**

• Бир эвес ону чаа өл өдекке, багай болбаазыраттынган черге сырый тарыыр болза, хирлиг, хөй аарыгларлыг болгаш шынары багай дүжүттү алыр.

• Бир эвес дүжүдүн алгыжеге чедир дазыл-чемиштиг петрушканың көк-бүрүлерин эрте-ле чемге ажыглап каaптар болза, ооң корнеплодун эвес, а бичии үүрмек-үүрмек чемин алыр.

• Кажанда-даа петрушканың дазылдыг хевирин рассадалап тарывас, а бүрүлүг петрушканы рассадалап болур.

• Дазыл-чемиштиг петрушканы тарыыр дизе, мооң мурнунда ыяап-ла органиктиг чемишчидилгеге тарып өстүрүп турган үнүштү алыр. Олар чүлерил дээрге, эрте быжар ак баштыг болгаш өңнүг капуста-дыр, оон-даа ыңай картофель, огурец, помидор. Ынчан петрушканы тарып тургаш, минералдыг чемишчидилге чажары албан.

Дазылдыг петрушканың эң-не нептеренгейи **Сахарная** деп эрте быжар сорт, өйүнде быжар **Урожайная** биле **Бордовикская** деп сорттар эки дүжүткүр.

Пагода деп сорт эрте быжар, ол бүрүленип өзер. Ону чемге ол бодун болгаш кургадып база болур.

Факир — өйүнде быжар сорт, дазыл-чемижин берип турар. Ол аңаа чииринден аңгыда, шыгжамырга таарышкан сорт.

Петрушка чүгле амданныг, эм үнүш боорундан аңгыда, оон витаминниг суксунну база белеткеп болур. Чижээ, чартык стакан ишти соодуп каан сарыг-сугга бир стакан томат соогунуң дөрттүң бирин, ооң кырынга 1 улуг омааш ишти сметананы холааш, чедиштир былгаар. Ону кылып тура, петрушканың хээй кескилеп каан көк бүрүлерин, амданын көрүп тургаш, чигирни немээш, суксунну пактаар. Чемненир мурнунда, чемни чииринге белеткеп алгаш, петрушканың чаа көк бүрүзүн укроп болгаш өске-даа чүүлдер-биле холуй каап алырга, канчаар-даа аажок амданы чаагай холуксаа болур.

Петрушканың чулуу (сок) күш-дамыр сайзыралынга, тыныш органнарынга, чүректиң хан эргилдезинге, бүүректерниң ажылдаарынга улуг салдарлыг. Хоралыг курт-кымыскаяк ызырган болза, ооң чулуун балыг-бышкын чаарынга, шивишкилерлиг арын аштаарынга таарымчалыг.

Сооктан арынны камгалаар дизе, петрушканы укроп-биле холуй хайындыргаш, ооң-биле изиг черге азы баняга бустаныр, бичии соодуп алгаш, аңаа салфетканы өттүргеш, ону 20 минута иштинде арынга салырга, тулган маска ол болур.

Чимисмаа МОНГУШ.

НОГААЖЫЛАРГА БУЛУҢ

ЧЫЛЫГ ЭНЕРГИЯЗЫ

ТАРИФТЕР

Хөмүр-даш өртээ 142-ден 186 рубль чедир өскенинге холбаштыр Тыва Республиканың девискээр аайы-биле энергетика комиссиязы Кызылдың чылыг энергия системазының бүдүрүп турары чылыг энергиязынга тарифтерни доктаадыр дугайында № 2 доктаалды 2001 чылдың март 28-те хүлээп алган.

Ук доктаалды езугаар:

• Кызылдың чылыг энергия системазының бүдүрүп турары чылыг энергиязынга **тарифтерни** 2001 чылдың **апрель 5-тен** эгелеп бадылаан.

• Чылыг энергиязы бүдүрерингe смета чарыгдалдарынга ТР-ниң ДЭК-ти тударынга **бир чылда 700 муң** рубльди көрген.

• Тыва Республиканың девискээр аайы-биле энергетика комиссиязының "Чылыг энергиязынга тарифтер доктаадыр дугайында" 2000 чылдың ноябрь 9-та №2 болгаш "Чылыг энергиязынга тарифтерни киирерин өскертир дугайында" 2000 чылдың декабрь 9-та №3 доктаалдарын **2001 чылдың декабрь 5-тен** эгелеп күш чок болдурган.

* * *

Кызылдың ЧЭС-тиң хереглекчилерге берип турары чылыг энергиязының ТАРИФТЕРИ

Ортумак тариф, немелде өртекке үндүрүг чокка, 1 Гкал. дээш рубль-биле **188,1** болур.

Дараазында бөлүктерде айытпаан, үлетпүр болгаш аңаа деңнээн хереглекчилер, үлетпүрге хамаарышпас черлер, бюджет болгаш өске-даа хереглекчилерге **190,0.**

Республиканың уруглар бажыңы, уруглар бажыңы, караа көзүлбестер ниитилелиниң өөредилге бүдүрүлгези, гостиницаларга **112,9.**

Хамаатыларның хууда өнчүзүнге хамааржыр чурттал-га-тудуг кооперативтери болгаш хууда чурттaлга бажыңнары 122,6.

ТАЙЫЛБЫР: Хамаатыларның хууда өнчүзүнге хамааржыр чурттaлга-тудуг кооперативтеринге болгаш хууда чурттaлга бажыңнарынга чылыг энергиязының тарифтерин республика болгаш муниципалитет чурттaлга фондузунда чурттап турар чоннуң чылыг дээш төлээр хемчээлинге деңнештирген.

1 дөрбелчин мерт шөлдү чылыдарынга чарыгдал нормазы 0,025 Гкал. боoп турар.

ӨӨРЕНИРИНЧЕ ЧАЛАП ТУР

ТР-ниң Культура болгаш кино яамызы, Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры Ярославльдың күрүнениң театр институдунуң **"Ойнааракtar театрының артизи"** деп факультединге хүндүс өөренир, тыва национaлдыг, тыва болгаш орус дылдарга хостуг чугаалаар, **23 ХАР ЧЕДИР НАЗЫЛЫГ АНЫЯКТАРНЫ** чалап тур.

Артист мергежилиниң талазы-биле кирериниң **экзаменнери АПРЕЛЬ 26-ДА 13.00 ШАКТА** хөгжүм-шии театрының бажыңынга болур. Экзамен хүлээп алган башкыларга **төлевир-дадывыр 250 рубль.**

Тайылбырны 3-68-57 телефон дамчыштыр алыр.

"СУГ КАНАЛ" КУБ ДЫҢНАДЫП ТУР

2001 чылдың апрель 1-ден эгелээш, төпчүткен четкилерден соок суг ап турар хереглекчилер суг ажыглааны болгаш канализация дээш **өртектерни** Ажаалга банкызының салбырларынга болгаш "Тыва чээли" КБ-ниң кассаларынга "Суг канал" КУБ-туң **абонент-дептерлерин** езугаар төлээрин "Суг канал" КУБ дыңнадып тур. Удур-дедир санажылгаларны Кызылда Свороток автобус доктаар черде, Малоенисейская 108 бажыңда "Суг мөөңнээр" черге чорудар.

Телефоннары: 3-01-69, 9-97-86, 9-97-68.

САНАЖЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР!

"Тываэнерго" ААН-биле керээ чарган бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның удуртукчуларынга "Тываэнерго" ААН-ниң **дыңнадыры болза:**

Чылыг болгаш электри энергиязынга өртектерниң өскерилгенинге холбаштыр счетчиктерниң (санакчыларның) айтып турар көргүзүглерин удуртукчулар бүзүреткеш, **2001 чылдың апрель 5-ке чедир** Кызыл хоорайда **Заводская** кудумчузунуң 2а бажыңда Энергосбыт (сайгарылга) черинге киирер.

НОМНАРНЫ САДЫП ТУРАР

Экзаменнер дужаарынга дузалаар **номнарны, өөредилге номнарын, башкыларга методика номнарын** автобус доктаар "Трансагентство" чаңында **Бухтуев 1 бажыңда** садып турар.

АЧЫЛАП АЛЫҢАР!

Огородтуг, түр чурттаар бажыңчыгаштыг, Кызыл хоорайның **Майская кудумчузунда 24 дугаарлыг бажыңны чартык чыл хуусаалыг** ачыладып тур бис. Өртээ дугуржулга езугаар.

Өвүр кожуун чагыргазы кожууннуң өөредилге килдизиниң кол специализи Солун-кыс Идимбуевна Донгактың иези, күш-ажылдың хоочуну

Даңзы-Белек Кара-ооловна
ООРЖАКТЫҢ

үр аарааш мөчээни-биле ооң уругларынга, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

АПРЕЛЬ 9, ПОНЕДЕЛЬНИК

ОРТ
06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.15 "Воздушные замки", т/с.
10.15 Поле Чудес.
11.15 Серебряный шар. "Современник" на Бродвее'.
12.00 НОВОСТИ.
12.15 ДОБРЫЙ ДЕНЬ.
13.00 Мультсеанс.
13.15 Мелодрама "Женская собственность".
15.00 НОВОСТИ.
15.20 Звездный час.
15.45 ... До 16 и старше.
16.20 "Покемон", м/с.
16.45 "Ералаш"
16.55 "Воздушные замки", т/с.
18.00 НОВОСТИ.
18.25 "Космос: 9 минут до неба". "Космодром"
18.55 Жди меня.
19.40 Кто хочет стать миллионером?
20.45 Спокойной ночи, малыши!
21.00 ВРЕМЯ.
21.50"Секретные материалы",т/с.
22.45 "Моя театральная жизнь" Фильм 2-й.
23.40 Взгляд.
00.20 На футболе.
01.05 НОВОСТИ.
01.30 "Человек ниоткуда", т/с.

РТР
07.00,08.00,09.00,10.00 ВЕСТИ.
07.15 "Мануэла", т/с.
07.50 Местное время.
08.15 Семейные новости.
08.25, 08.50 Телепузики.
09.30 Москва—Минск.
09.45 'Православный календарь.
09.50 Дежурная часть.
10.15 Комедия "Ас".
12.00 ВЕСТИ.
12.30 "Санта-Барбара", т/с.
13.30 "Селеста", т/с.
14.30 Новая "Старая квартира"
15.00 ВЕСТИ.
15.30 "Что хочет женщина", ток-шоу.
16.00 "Шальные деньги", т/с.
16.30 "Луиза Фернанда", т/с.
17.25 "Простые истины", т/с.
18.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"
18.30 ТЫВА ЧЕРДЕ.
18.50 "Мал оорлаашкыны". Дорт эфир.Т.5-20-70,3-28-88.
19.30 ЦЕНТР АЗИИ.
19.50 Коллаж.

РТР
20.00 Моя семья. "Несчастливый брак".
21.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"
21.30 Хөгжүмнүг байыр. Музыкальные поздравления.

РТР
21.50 Комедия "Частный детектив, или Операция "Кооперация"
23.35 М. Жванецкий. "'Простые вещи".
00.00 ВЕСТИ.
00.30 Мир сегодня.
00.40 Подробности.
00.50 Дежурная часть.
01.00 "Однажды я уже умирал...", д/ф.
01.30 Фильм "Хоровод".
03.05— 04.00 Спорт за неделю.

НТВ
07.00, 08.00 СЕГОДНЯ.
07.30 "Час быка".
07.35 Криминал.
07.45 Карданный вал.
08.20 Впрок.
08.30 В печать,
08.35 Тушите свет.
08.45 "Час быка".
08.55 "Улицы разбитых фонарей", т/с. "Погоня за призраком".
10.00 СЕГОДНЯ.
10.30 "Улицы разбитых фонарей", т/с. "Куколка".
12.00 СЕГОДНЯ.
12.25 Вчера в Итогах.
13.40 Куклы.
14.00 СЕГОДНЯ.
14.30 Депрессия.
14.50 Старый телевизор.
15.40 Впрок.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.25 "Элен и ребята", т/с.
17.00 "Страсть", т/с.
17.55 О, счастливчик!
18.45 "Досье детектива Дубровского", т/с.
20.00 СЕГОДНЯ.
20.30 Приключенческий фильм "Приступить к ликвидации".
21.55 Криминальная Россия. "Роковая коллекция". 1 -я серия.
22.30 "Час быка".
22.40 Тушите свет.
23.00 СЕГОДНЯ.
23.30 Герой дня.
23.45 Криминал.
00.05 Итого.
00.30Теннис.Кубок Дэвиса. Сборная Швеции - Сборная России.
01.40 - 02.40 Антропология.

ТВЦ
ПРОФИЛАКТИКА ДО 22.00
22.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
22.15 "Клад графа N".
23.00 "В плену страсти", т/с.
23.55 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.40 Пять минут с деловой Москвой.
00.50 Особая папка. Мстислав Келдыш.
01.15"Петербургские тайны", т/с.
02.25"Операция "Возмездие", т/с.
03.20 Времечко.
03.50 Петровка, 38.
04.05 СОБЫТИЯ. Время москов.
04.25 Ночной полет.
05.00 - 05.30 Интернет-кафе

АПРЕЛЬ 10, ВТОРНИК

ОРТ
06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.15 "Воздушные замки", т/с.
10.15 Кто хочет стать миллионером?
11.15 Жди меня.
12.00 НОВОСТИ.
12.15 ДОБРЫЙ ДЕНЬ.
12.55 Начало историко-приключенческого сериала "Операция "Трест".
14.25 Пока все дома.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 Царь горы.
15.45 ... До 16 и старше.
16.20 "Покемон", м/с.
16.45 "Ералаш".
16.55 "Воздушные замки", т/с.
18.00 НОВОСТИ.
18.15 "Космос: 9 минут до неба". "Орбита риска".
18.45 Здесь и сейчас.
18.55 "Как это было". "Бегство резидента КГБ Гордиевского". 1985 год.
19.40 "Убойная сила-2", т/с. "Вне игры".
20.45 Спокойной ночи, малыши!
21.00 ВРЕМЯ
21.45 Мелодрама "Русское поле".
23.30"Формула власти".Президент республики Корея Ким дэ Чжун".
00.00 НОВОСТИ.
00.25 Детектив "Гонки по вертикали". *1-я серия.*

РТР
07.00,08.00,09.00,10.00 ВЕСТИ
07.15 "Мануэла", т/с.
07.50, 08.50 Местное время.
08.15 Семейные новости.
08.25 - 08.50 Телепузики.
09.30 Утро с "Аргументами и фактами".
09.35 Мультфильм.
09.45 Православный календарь.
09.50 Дежурная часть.
10.15 Комедия "Частный детектив, или Операция "Кооперация".
12.00 ВЕСТИ.
12.30 "Санта-Барбара", т/с.
13.30 "Селеста", т/с.
14.30 Новая "Старая квартира".
15.00 ВЕСТИ.
15.30 "Что хочет женщина", ток-шоу.
16.00 "Шальные деньги", т/с.
16.30 "Луиза Фернанда", т/с.
17.25 "Простые истины", т/с.
18.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"
18.30 ТЫВА ЧЕРДЕ.
18.50 "Стар-Денс". Конкурс современного танца.
19.10 Консультация врача.
19.30 ЦЕНТР АЗИИ.
19.50 Коллаж.

РТР
20.00 Моя семья. "Проблемы молодых девушек".
21.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"
21.30 Хөгжүмнүг байыр. Музыкальные поздравления.

РТР
21.50 Детектив "Осторожно! Красная ртуть".
23.30 "Россия - начало", премьера, д/с.
00.00 ВЕСТИ.
00.30 Мир сегодня.
00.40 Подробности.
00.50 Дежурная часть.
01.00 Мужчина и женщина. Андрон Кончаловский.
01.55 - 03.20 "Влюбленный сын земли". Творческий вечер Анатолия Поперечного.

НТВ
07.00, 08.00 СЕГОДНЯ.
07.40 Криминал.
07.50 Карданный вал.
08.20 "Час быка".
08.30 Впрок.
08.40 В печать.
08.55 "Досье детектива Дубровского", т/с.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.25 "Любовь и тайны Сансет Бич",т/с.
12.00 СЕГОДНЯ.
12.25 Кинороман "Иду на грозу", 1-я с.
14.00 СЕГОДНЯ.
14.25 Криминал."Чистосердечное признание".
15.00 Старый телевизор.
15.40 Впрок.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.25 "Элен и ребята", т/с.
17.00 Футбольный клуб.
17.55 О, счастливчик!
18.45 "Досье детектива Дубровского", т/с.
20.00 СЕГОДНЯ.
20.25 "Приступить к ликвидации", х/ф.
21.50 Криминальная Россия. "Роковая коллекция". 2-я серия.
22.30 "Час быка".
22.40 Тушите свет.
23.00 СЕГОДНЯ.
23.30 Герой дня.
23.45 Криминал.
00,05 Футбольный клуб.
00.40 Антропология.
01.20— 02.25 "За гранью возможного", т/с. "Лагерь".

ТВЦ
10.00,12.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
10.05, 12.10 Настроение.
12.50 Газетный дождь.
13.00 Момент истины.
13.45 Телемагазин.
14.05 "Три жизни Софии", т/с.
15.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.15 "Дата".
16.15 Петровка, 38.
16.25 Удачный выбор.
16.35 "Волчица", т/с.
17.30 Деловая Москва.
18.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.15 "Инспектор Деррик", т/с.
19.20 Фантазии "Вемины".
19.30 "Полет над "Гнездом глухаря".
20.00 Регионы. Прямая речь.
20.30 В документальном сериале "Красный космос" (1993)
21.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
21.15 Телестадион.
21.45 Выход рядом.
22.15 Антимония.
23.00 "В плену страсти", т/с.
23.55 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.10 Пять минут с деловой Москвой.
00.15 Лицом к городу.
01.15 "Петербургские тайны",т/с.
02.25 "Операция "Возмездие",т/с.
03.20 Времечко.
03.50 Петровка, 38.
04.05 СОБЫТИЯ. Время москов.
04.25 Ночной полет.
05.00 - 05.55 Открытый проект

АПРЕЛЬ 11, СРЕДА

ОРТ
06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.15 "Воздушные замки", т/с.
10.15 "Убойная сила-2", т/с. "Вне игры".
11.05 "Ф. Кусто: предчувствие будущего", т/с.
11.35 История одного шедевра. Н. Пиросманишвили. "Семейная компания".
12.00 НОВОСТИ.
12.15 ДОБРЫЙ ДЕНЬ.
12.50 "Операция "Трест", г/с.
14.30 Спасатели. Экстренный вызов.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 Зов джунглей.
15.45 ... До 16 и старше.
16.20 "Покемон", м/с.
16.45 "Ералаш".
16.55 "Воздушные замки", т/с.
18.00 НОВОСТИ.
18.15 "Космос: 9 минут до неба". "Жизнь в невесомости".
18.45 Здесь и сейчас.
19.00 Человек и закон.
19.40 Кто хочет стать миллионером?
20.45 Спокойной ночи, малыши!
21.00 ВРЕМЯ.
21.50 Приключенческий фильм "Капитан".
23.25 Цивилизация.
23.55 НОВОСТИ.
00.20 "Гонки по вертикали", х/ф.

РТР
07.00, 08.00, 09.00, 10.00 ВЕСТИ
07.15 "Мануэла", т/с.
07.50 Местное время.
08.15 Семейные новости.
08.25 - 08.50 Телепузики.
09.30 Утро с "Аргументами и фактами".
09.35 Мультфильм.
09.45 Православный календарь.
09.50 Дежурная часть.
10.15 Детектив "Осторожно! Красная ртуть".
11.45 "Фитиль".
12.00 ВЕСТИ.
12.30 "Санта-Барбара", т/с.
13.30 "Селеста", т/с.
14.30 Новая "Старая квартира".
15.00 ВЕСТИ.
15.30 "Что хочет женщина", ток-шоу.
16.00 "Шальные деньги", т/с.
16.30 "Луиза Фернанда", г/с,
17.25 "Простые истины", т/с.
18.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"
18.30 ТЫВА ЧЕРДЕ.
18.50 ФСБ: Сегодня и завтра.
19.30 ЦЕНТР АЗИИ.
19.50 Коллаж.

РТР
20.00 Моя семья. "Наша дочь беременна".
21.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"
21.30 Хөгжүмнүг байыр. Музыкальные поздравления.

РТР
21.50 Комедия "Невеста из Парижа".
23.25 "Юрий Гагарин: человек и легенда".
00.00 ВЕСТИ.
00.30 Мир сегодня.
00.40 Подробности.
00.50 Дежурная часть.
01.00 "Тысяча и одна жизнь". "Не больно".
01.30 "Простая история", х/ф.
03.30 - 03.45 Русское лото.

НТВ
07.00, 08.00 СЕГОДНЯ.
07.45 "Час быка".
07.50 Карданный вал.
08.20 Криминал.
08.30 Впрок.
08.40 В печать.
08.55 "Досье детектива Дубровского", т/с.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.25 "Любовь и тайны Сансет Бич",т/с.
12.00 СЕГОДНЯ.
12.25 "Иду на грозу", х/ф. 2-я серия.
14.00 СЕГОДНЯ.
14.25 "Среда".
14.50 Карданный вал.
15.00 Старый телевизор.
15.40 Впрок.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.25 "Элен и ребята", т/с.
17.00 "Страсть", т/с.
17.55 О, счастливчик!
18.45 "Досье детектива Дубровского", т/с.
20.00 СЕГОДНЯ.
20.30 В печать.
20.40 Растительная жизнь.
21.20 Премьера НТВ. "Звездные войны". Игры для взрослых" д/ф.
22.20 "Час быка"
22.35 Тушите свет.
23.00 СЕГОДНЯ.
23.30 Герой дня.
23.45 Криминал.
00.05 Антропология.
01.00 - 02.05 "За гранью возможного", т/с. "Веление сердца".

ТВЦ
10.00, 12.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
10.05, 12.10 Настроение.
12.50 Газетный дождь.
13.00 Квадратные метры.
13.45 Телемагазин.
14.05 "Три жизни Софии", т/с.
15.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.15 "Дата".
16.15 Петровка, 38.
16.25 Удачный выбор.
16.35 "Волчица", т/с.
17.30 Деловая Москва.
18.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.15 "Инспектор Деррик", т/с.
19.20 Дамский клуб.
19.30 Как вам это нравится?!
20.00 Регионы. Прямая речь.
20.30 "Жизнь и смерть",фильм 2-й из документального сериала "Красный космос".
21.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
21.15 Телестадион. "Мотодром".
21.45 В последнюю минуту.
22.15 "Приглашает Борис Ноткин".Валентин Гафт.
23.00 "В плену страсти", т/с.
23.55 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.40 Пять минут с деловой Москвой.
00.45 Российские тайны. Расследование ТВЦ.
01.15 "Петербургские тайны",т/с.
02.25 "Операция "Возмездие",т/с.
03.20 Времечко.
03.50 Петровка, 38.
04.05 СОБЫТИЯ. Время москов.
04.25 Ночной полет.
05.00 - 05.55 Открытый проект.

АПРЕЛЬ 12, ЧЕТВЕРГ

ОРТ
06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.15 "Воздушные замки", т/с.
10.15 Кто хочет стать миллионером?
11.10 "Ф. Кусто: предчувствие будущего", т/с.
11.45 История одного шедевра. Ю. Пименов. "Новая Москва".
12.00 НОВОСТИ.
12.15 ДОБРЫЙ ДЕНЬ.
12.45 "Операция "Трест", т/с.
14.20 Человек и закон
15.00 НОВОСТИ.
15.20 100%.
15.45 ... До 16 и старше.
16.20 "Покемон", м/с.
16.45 "Ералаш".
16.55 "Воздушные замки", т/с.
18.00 НОВОСТИ.
18.15 "Космос: 9 минут до неба". "Обратный отсчет".
18.45 Здесь и сейчас.
18.55 Процесс.
19.40 Премьера. "Звездный отряд", д/ф.
20.45 Спокойной ночи, малыши!
21.00 ВРЕМЯ.
21.50 Биографический фильм "Разбег".
23.20 "Космос: 9 минут до неба". "Обратный отсчет".
23.50 НОВОСТИ.
00.20 "Гонки по вертикали", х/ф.

РТР
07.00,08.00,09.00,10.00 ВЕСТИ
07.15 "Мануэла", т/с.
07.50, 08.50 Местное время.
08.15 Семейные новости.
08.25 - 08.50 Телепузики.
09.30 Открытая таможня.
09.45 Православный календарь.
09.50 Дежурная часть.
10.15 Приключенческий фильм "Джокер".
12.00 ВЕСТИ.
12.30 "Санта-Барбара", т/с.
13.30 "Селеста", т/с.
14.30 Новая "Старая квартира"
15.00 ВЕСТИ.
15.30 "Что хочет женщина", ток-шоу.
16.00 "Шальные деньги", т/с.
16.30 "Луиза Фернанда", т/с.
17.25 "Простые истины", т/с.
18.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"
18.30 ТЫВА ЧЕРДЕ.
18.50 Жилищная лотерея "Свой дом".
19.55 "Уян чүрээм судалы...". А. Хомушку.
19.20 "Төөгүчү". С. И. Вайнштейнниң, 75 харлаанынга.
19.30 ЦЕНТР АЗИИ.
19.50 Коллаж.

РТР
20.00 Моя семья. "Любовники и любовницы".
21.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"
21.30 Хөгжүмнүг байыр. Музыкальные поздравления.

РТР
21.50 "Марш Турецкого" "Ночные волки",т/с.
23.15 "Откройте, милиция!", д/с.
23.45 "Фитиль".
00.00 ВЕСТИ.
00.30 Мир сегодня.
00.40 Подробности.
00.50 Дежурная часть.
01.00 "Площадь Вашингтона", х/ф.
03.05 - 04.00 Горячая десятка.

НТВ
07.00, 08.00 СЕГОДНЯ.
07.45 "Час быка".
07.50 Карданный вал.
08.20 Криминал.
08.30 Впрок.
08.40 В печать.
08.55 "Досье детектива Дубровского", т/с.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.25 "Любовь и тайны Сансет Бич",т/с.
12.00 СЕГОДНЯ.
12.30 Документальный фильм "Лестница в небо".
13.35 Свидетель века.
14.00 СЕГОДНЯ.
14.25 Путешествия натуралиста.
15.00 Старый телевизор.
15.45 Впрок.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.25 "Элен и ребята", т/с.
17.00 "Страсть", т/с.
17.55 О, счастливчик!
18.45 "Досье детектива Дубровского", т/с.
20.00 СЕГОДНЯ.
20.30 Забытый полк.
21.25 "Женский взгляд". Александр Ворошило.
22.05 Профессия - репортер. "Любовь и крест".
22.25 "Час быка".
22.35 Тушите свет.
23.00 СЕГОДНЯ.
23.30 Герой дня.
23.45 Криминал.
00.05 Антропология.
01.00 - 02.05 "За гранью возможного", т/с. "Экипаж "Бури".

ТВЦ
10.00,12.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
10.05, 12.10 Настроение.
12.50 Газетный дождь.
13.00 Версты. "Путешествие в Россию".
13.45 Телемагазин.
14.05 "Три жизни Софии", т/с,
15.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.15 "Дата".
16.15 Петровка, 38.
16.25 Удачный выбор.
16.35 "Волчица", т/с.
17.30 Деловая Москва.
18.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.15 "Инспектор Деррик", т/с.
19.20 Команда нашего двора.
19.30 Интернет-кафе.
20.00 Регионы. Прямая речь.
20.30 В фильме 3-м Татьяны Юриной "Космические мифы и легенды" из документального сериала "Красный космос".
21.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
21.15 Под звездным именем.
21.45 Команда на Марс.
22.15 21 кабинет.
23.00 "В плену страсти", т/с.
23.55 СОБЫТИЯ. Время москове.
00.45 Пять минут с деловой Москвой.
00.50 Кинороман "Укрощение огня" 1 -я серия.
02.40 Героиня программы "Портрет незнакомки" - дочь академика С. П. Королева Наталья Сергеевна Королева.
03.15 Времечко.
03.45 Петровка, 38.
04.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
04.20 Ночной полет.
04.55 - 05.50 Открытый проект.

АПРЕЛЬ 13, ПЯТНИЦА

ОРТ
06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.15 "Воздушные замки", т/с.
10.15 "Звездный отряд", д/ф.
11.10 "Ф. Кусто: предчувствие будущего",т/с.
11.40 История одного шедевра. "Икона "Владимирская богоматерь".
12.00 НОВОСТИ.
12.15 ДОБРЫЙ ДЕНЬ.
12.50 "Операция "Трест", т/с.
14.25 Смехопанорама.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 Научно-фантастическая киноповесть "Звездный инспектор"
16.40 "Ералаш".
16.55 "Воздушные замки", т/с.
18.00 НОВОСТИ.
18.15 "Космос: 9 минут до неба". "За гранью выживания".
18.45 Здесь и сейчас.
18.55 "В виде исключения - расстрел". Дело 1964 года, д/д.
19.30 Вкусные истории.
19.40 Поле чудес.
20.45 Спокойной ночи, малыши!
21.00 ВРЕМЯ.
21.55 Криминальная мелодрама "Змеелов".
23.45 НОВОСТИ.
00.10 Иронический триллер "Савой".

РТР
07.00, 08.00,09.00,10.00 ВЕСТИ
07.15 "Мануэла", т/с.
07.50, 08.50 Местное время.
08.15 Семейные новости.
08.25 - 08.50 Телепузики.
09.30 Тысяча и один день.
09.45 Православный календарь.
09.50 Дежурная часть.
10.15 "Марш Турецкого". "Ночные волки", т/с.
11.35 "Фитиль".
12.00 ВЕСТИ.
12.30 "Санта-Барбара", т/с.
13.30 "Селеста", т/с.
14.30 Новая "Старая квартира".
15.00 ВЕСТИ.
15.30 Мелодрама "Запретная любовь".
17.25 Планета КВН.
18.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"
18.30 ТЫВА ЧЕРДЕ.
18.50 "Аньяк салгал".
19.05 "Сам-биле сальмым тудуш". Орлан Монгуш.
19.30 ЦЕНТР АЗИИ.
19.50 Коллаж.

РТР
20.00 Моя семья. "Хочу ребенка".
21.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"
21.30 Хөгжүмнүг байыр. Музыкальные поздравления.

РТР
21.50 Телеигра "Идеальный мужчина".
22.55 "Мужики!", х/ф.
00.55 "Правила виноделов", х/ф.
03.15 Дежурная часть,
03.25 - 04.20 Чемпионат России по футболу."Торпедо-ЗИЛ" (Москва) - "Черноморец" (Новороссийск).

НТВ
07.00, 08.00 СЕГОДНЯ
07.45 "Час быка".
07.50 Карданный вал.
08.20 Криминал.
08.30 Впрок.
08.40 В печать.
08.55 "Досье детектива Дубровского", т/с.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.25 "Любовь и тайны Сансет Бич",т/с.
12.00 СЕГОДНЯ.
12.25 Психологическая драма "Инспектор ГАИ".
14.00 СЕГОДНЯ.
14.25 Фильм о фильме. "Улицы разбитых фонарей-3".
15.00 Старый телевизор.
15.40 Впрок.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.30 Улица Сезам,
16.55 Мультфильм.
17.05 "Страсть", т/с.
18.05 О, счастливчик!
18.55 "Полицейская академия", т/с.
20.00 СЕГОДНЯ.
20.30 Вестерн "Непрощенный".
23.00 СЕГОДНЯ.
23.35 Тушите свет.
23.50 - 01.55 Боевик "Охранник для дочери".

ТВЦ
10.00,12.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
10.05, 12.10 Настроение.
12.50 Газетный дождь.
13.00 Мода non-stop.
13.45 Телемагазин.
14.05 "Три жизни Софии", т/с.
15.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.15 "Дата".
16.15 Петровка, 38.
16.25 Удачный выбор.
16.35 "Волчица", т/с.
17.30 Деловая Москва.
18.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.15 "Инспектор Деррих", т/с.
19.20 Дамский клуб.
19.30 Портрет незнакомки.
20.00 Регионы. Прямая речь.
20.30 Фильм 4-й Джеммы Фирсовой и Бориса Загряжского "Чайки России" из д/с "Красный космос".
21.00 СОБЫТИЯ Время москов.
21.15 Телеэкологическая служба.
21.45 Горько!
22.15"Площадь звезд".Национальный музыкальный фестиваль.
23.00 "В плену страсти", т/с.
23.55 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.45 Пять минут с "Деловой Москвой".
00.50 "Укрощение огня", х/ф.
02.30 Детектив-шоу.
03.15 Времечко.
03.45 Петровка, 38
04.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
04.20 "Русский век". А. Фрейндлих и М. Неелова, М. Шемякин и А. Шилов.
05.00 - 06.45 Политический детектив "Саламандра".

АПРЕЛЬ 14, СУББОТА

ОРТ
08.00 НОВОСТИ.
08.15 100%.
08.45 Мультфильм.
09.10 "Альф", т/с.
09.40 Играй, гармонь любимая!
10.10 Смак.
10.30 Смехопанорама.
11.10 Психологическая драма "На тебя уповаю".
12.50 Чтобы помнили...
13.35 Здоровье.
14.15 "Ненавижу и люблю. Исповедь монаха", д/ф.
14.45 История одного шедевра. Сокровища Кремля.
15.00 НОВОСТИ.
15.10"Китайский городовой",т/с.
16.05 Дисней-клуб. "Все о Микки Маусе".
16.35 "Серебряный шар". Ив Монтан.
17.15 В мире животных.
18.00 НОВОСТИ.
18.10 К 45-летию театра "Современник".
19.10 Военная драма "Блокпост".
21.00 ВРЕМЯ.
21.40 "Не стреляйте в белых лебедей", х/ф. 1-я и 2-я серии.
23.55 "Да исправится молитва моя". Благотворительный концерт в Новодевичьем монастыре.

РТР
08.30 Диалоги о рыбалке.
08.55 Комедия "Семь нянек".
10.10 Золотой ключ.
10.30 Телепузики.
11.00 Доброе утро, страна!
11.45 Сто к одному.
12.35 Сам себе режиссер.
13.05 Каламбур.
13.35 Почта РТР.
14.00 "Комиссар Рекс", т/с.
15.00 ВЕСТИ.
15.20 Комедия "Верные друзья".
17.00 Пресс-клуб.
17.45 Международная панорама.
18.30 Национальный доход.
19.00 Моя семья. "Друг семьи".
19.55 Аншлаг.
21.00 Вести в субботу.
21.50 Чемпионат мира по автогонкам в классе "Формула-1". Гран-при Сан Марино. Квалификация.
23.00 "Святой Павел", х/ф.
01.35 "Попы", д/ф.
02.25 "Слышно было вдалеке...", д/ф.
02.50 "Игуменья Серафима", д/ф.
03.30 - 06.30 Праздник Великой Пасхи. Трансляция Богослужения.

НТВ
08.00 Улица Сезам.
08.30 "Закон джунглей", т/с.
09.05 О, счастливчик!
10.00 СЕГОДНЯ.
10.50 Криминал. "Чистосердечное признание".
11.20"Интересное кино". С. Никоненко.
12.00 СЕГОДНЯ.
12.15 Полундра.
12.50 Путешествия натуралиста.
13.25 Женский взгляд.
14.00 "Над всей Испанией безоблачное небо", д/ф из цикла"Новейшая история".
15.00 Спортивные танцы. Чемпионат Европы среди профессионалов.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.25 Свидетель века.
16.45 Дог-шоу "Я и моя собака".
17.25"Полицейская академия",т/с.
18.30 Премьера НТВ. "Пятое Евангелие", д/ф из цикла "Новейшая история".
20.00 СЕГОДНЯ.
20.30 Глас народа.
21.55 "Улицы разбитых фонарей", т/с."Женское счастье".
23.00 СЕГОДНЯ.
23.45 Итого.
00.20—02.15 "За гранью возможного", т/с "Пробуждение", "Жить заново".

ТВЦ
12.05 Мультфильмы.
12.45 Наш сад.
13.00 "Том и Шина", м/с.
13.25 Мультфильм.
13.45 Отчего, почему?
14.30 Премьера ТВЦ, "Путеводитель по русской Гефсимании", д/ф из цикла "Земля Иисуса".
15.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.15 Городское собрание.
15.45 Фильм-сказка "Принцесса на горошине".
17.15 Версты. "Путешествие в Россию".
18.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.15 "Клад графа N".
18.55 "Футбол—игра народная".
Чемпионат России по футболу. "Динамо" (Москва) - "Локомотив" (Москва) Трансляция со стадиона "Динамо".
20.55 Мультфильм
21.20 Антимония.
22.00 Мультфильмы.
22.30 Горько!
23.00 "Каменская", т/с. "Не мешайте палачу". 1-я серия.
00.00 Постскриптум.
00.45 Мелодрама "Мачеха".
02.35 СОБЫТИЯ. Время москов.
02.50 "Хорошо, Быков".
03.05 Мода non-stop.
03.40 - 06.00 Психологическая драма "Ностальгия".

АПРЕЛЬ 15, ВОСКРЕСЕНЬЕ

ОРТ
06.45 "Пасха Христова". Трансляция богослужения из Храма Христа Спасителя.
09.15 Армейский магазин.
09.45 Дисней-клуб. "Чип и Дейл".
10.10 Непутевые заметки.
10.30 Пока все дома.
11.10 Детективный фильм "Хозяин тайги".
12.45 Утренняя почта.
13.20 Клуб путешественников.
14.00 Эх, Семеновна!
14.35 Спецрепортаж. "Таланты и поклонница".
15.00 НОВОСТИ.
15.10 Умницы и умники.
15.40 Дисней-клуб. "Гуфи и его команда".
16.10 Концерт Кристины Орбакайте
18.00 НОВОСТИ.
18.20 "Ералаш".
18.30 Лирическая комедия "Любовь и голуби".
20.30 Комедия "Великолепный".
22.30 Времена.
23.45 Драма "Мальчики".

РТР
08.30 "Додумался, поздравляю!", х/ф.
09.55 Мультфильм.
10.00 Русское лото.
10.40 ТВ Бинго шоу.
11.35 Доброе утро, страна!
12.05 Аншлаг.
13.00 Городок. Из раннего.
13.30 Большая страна.
14.10 Парламентский час.
15.00 ВЕСТИ.
15.20 Диалоги о животных.
16.20 Вокруг света.
17.25 Два рояля.
18.20 Сам себе режиссер.
18.55 "Любить по-русски", х/ф.
20.45 "Любить по-русски - 2", х/ф.
22.00 Зеркало.
22.55 "Любить по-русски - 2", х/ф.
23.40 "Любить по-русски - 3". "Губернатор", х/ф.
01.35 - 03.45 Чемпионат мира по автогонкам в классе "Формула-1". Гран-при Сан Марино.

НТВ
08.00 Приключенческий фильм "Дети капитана Гранта".
09.45 Растительная жизнь.
10.10 "Пятое Евангелие", д/ф из цикла "Новейшая история".
11.35 Профессия - репортер. "Любовь и крест".
12.00 СЕГОДНЯ.
12.20 Свидетель века.
12.40 "Визит к Минотавру", т/с.
13.10 "Лицо кавказской национальности", д/ф.
14.55 В нашу гавань заходили корабли.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.25 Большие родители.
16.55 Без рецепта.
17.30 Депрессия.
17.55"Полицейская академия",т/с.
19.00 Итоги.
20.10 Куклы.
20.25 Премьера НТВ. Начало детективного сериала "Улицы разбитых фонарей-3".
21.35 Спортивные танцы. Чемпионат Европы среди профессионалов. Бал чемпионов.
23.30 Третий тайм.
00.30 — 01.25 "За гранью возможного", т/с. "Двойной виток".

ТВЦ
12.00 Ортодокс.
12.30 "Мир дикой природы", т/с.
13.00 "Том и Шина", м/с.
13.25 Мультфильм.
13.45 Отчего, почему?
14.25 Полевая почта.
15.00 Московская неделя.
15.30 Деловая лихорадка.
15.45 Сатирическая комедия "Дача".
17.20 "Приглашает Борис Ноткин" Александр Абдулов.
17.45 "Со светлым Христовым Воскресением". Поздравление Святейшего Патриарха Московского и Всея Руси Алексия II.
18.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.20 Национальный интерес.
9.10 Мультфильм.
19.30 Команда на Марс.
20.00 "Великая Пасхальная вечеря в храме Христа Спасителя".
21.30 Мультфильмы.
22.00 "Слушается дело", ток-шоу.
22.50 "Каменская", т/с. "Не мешайте палачу". 2-я серия.
00.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.25 Спортивный экспресс.
01.00 Момент истины.
01.45 Эксцентрическая комедия "Полосатый рейс".
03.35 СОБЫТИЯ. Время москов.
03.40 "Твой "Современник". К 45-летию знаменитого московского театра "Современник".
04.25 - 05.25 Московский хит.

Михаил Дээкович САТ

Михаил Дээкович Сат 1952 чылдың ноябрь 22-де Чөөн-Хемчик кожууннуң Хөндергей суурга төрүттүнген. 1970 чылда Хандагайты ортумак школазын дооскаш, ол-ла чылын Иркутскиниң эмчи институдунче өөренип кирген.

1976 чылда Иркутскиниң эмчи институдун чедиишкинниг дооскаш, Тес-Хем кожууннуң санитар-эпидемиологтуг төвүнүң улуг эмчизиниң албан-дужаалынга ажылын уламчылаан.

1991 чылда партия Өвүр райкомунга ажылдаан. Ол-ла чылын кадыының байдалы-биле ажылындан халашкан. Март 30-де аарааш мөчээн.

Ол үш оолдуң бызыг челенгиижи, төлептиг адазы чораан. Ханы кажыыдалды төрелдеринге, чоок кижилеринге илереттивис.

Ооң чырыткылыг овуру эш-өөрүнүң сеткилинге кезээде артар.

Кызылда эштери.

ШЫН
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
Индекс 667000.
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи
Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Кустугур Сат, Чимисмаа Монгуш, Айлаң Монгуш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91, секретариат — 3-34-98.
Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15;
Компьютер өрээли — 3-36-82;
Бухгалтерия — 3-41-16;
Солунну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүнге өрээн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама.
Тираж 5777 Чагыг 36.

АГАР САНЫВЫС: №40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күрркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.